बँकेचे व्यवहार व साधन

ग. कृ. भोपटकर

बँकेचे व्यवहार व साधनें

लेखक

प्रोफेसर गणेश कृष्ण भोपटकर, एफ्. सी. आय्.,

माजी प्रिन्सिपॉल, डेक्कन इन्स्टिटयूट ऑफ कॉमर्स, पुणें, व महाराष्ट्र को-ऑपरेटिव्ह स्कूल, पुणें; माजी प्रोफेसर, टिळक महाविद्यालय, पुणें

सन १९३९

किंमत १ रुपाया

प्रकाशक — प्रो. ग. कृ. भोपटकर.
२००/८ सदाशिव पेठ, पुणें २.

मुद्रक— लक्ष्मण नारायण चापेकर.
आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१०८/१७ सदाशिव, पुणें २.

परमपूज्य कै० ती० वडील-मातोश्री

यांचे स्मृतीस

प्रस्तावना

बँका राष्ट्रांतील शिल्लक संचय एकत्रित करून त्यापासून निर्माण होणाऱ्या भांडवलाचा राष्ट्राची उत्पादनशक्ति वाढविणाऱ्या अशा उद्योगांत किफायतशीर व उपयुक्त विनियोग करतात अथवा केला जाण्यास उत्तेजन देतात म्हणून देशांतील उद्योगधंदे ऊर्जितावस्थेस येण्यास बँकिंगच्या धंद्याच्या वाढीकडे जनतेनें उत्तरोत्तर अधिक लक्ष दिलें पाहिजे.

हिंदुस्थानांत बँकिंगचा धंदा बाल्यावस्थेंतच आहे. इतर प्रांतांच्या मानानें मुंबई इलाख्यांत बँकांची संख्या फार कमी आहे. समाईक भांडवलाच्या, सहकारी व लँड मॉर्गेज बँकांच्या विस्ताराला किती तरी वाव आहे व आणखी कितीतरी पटीनें बँकांची वाढ होण्याची फार आवश्यकता आहे. प्रत्यक्ष बँकिंग संस्थांची वाढ व्हावी का त्यांच्या कचेऱ्यांची (बँकिंग ऑफिसेस) वाढ व्हावी हा शास्त्रीय व वादग्रस्त विषय बाजूला ठेवून हल्लीं लोकसंख्येशीं बँकिंगच्या शहरानिहाय उपलब्ध असलेल्या सोयींचें जें प्रमाण पडत आहे त्याचा विचार करतां संस्था अगर कचेऱ्या कशाचीही का होईना पण वाढ झाली पाहिजे इतकें खास.

बँकिंगच्या धंद्याची वाढ होण्यास सरकार, स्वतः बँकर्स व जनता या तिघांचें परस्परसहकार्य आवश्यक आहे. सरकारचें सहकार्य मध्यवर्ती बँकेमार्फत नाणेबाजारावर करण्यांत येणाऱ्या नियंत्रणद्वारें आणि या धंद्यांत दिवसेंदिवस जास्त जास्त पद्धतशीरपणा, चोखपणा नि सुरक्षितता राखिली जाईल व समाजाच्या हितास धोका पोंचणार नाहीं याबद्दल वाजवी खबरदारी घेतली जाईल असें घडवून आणणारीं सरकारी नियंत्रणें, देखरेख व कायदेकानु करणें

यांच्या द्वारें मिळत असते. बँकांनीं आपला व्यवसाय चोखपणानें, खबरदारीनें, अनुभवी, तज्ज्ञ, वाकबगार व निष्णात अधिकारी आणि नियामक मंडळाचे सल्ल्यानें, धोरणानें व देखरेखीखालीं चालवून जनतेला दिवसेंदिवस जास्त जास्त विश्वासांत घेऊन आणि विश्वास ठेवण्यास आपण पूर्णपणें पात्र आहोंत असें आपल्या चोख कारभाराचे अहवालावरून पटवून देऊन सहकार्य करावयाचें असतें. जनतेनें बँकांचे व्यवहार कोणकोणत्या प्रकारचे असतात, त्यांचीं साधनें काय आहेत, त्यांचा उपयोग कसा करावयाचा, आपापल्या व्यवसायाला बँकांपासून कोणकोणते फायदे अथवा उपयोग करून घेतां येतील याविषयीं माहिती संपादन करून प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानामुळें दिवसेंदिवस बँकिंगच्या सोयीचा उपयोग करून घेण्याची प्रवृत्ति वाढवून व बँकेशीं संबंध जडवून राष्ट्रांतील या फार महत्वाच्या धंद्याच्या वाढीशीं सहकार्य करावयाचें असतें.

जनतेचें सहकार्य ज्यावर अवलंबून आहे त्या बँकेच्या व्यवहारासंबंधीं व साधनासंबंधीं आवश्यक असणारी माहिती जनतेमध्यें प्रसृत करणें हा मूलभूत उद्देश धरून हें पुस्तक लिहिलें आहे. रूक्ष व कठीण समजल्या जाणाऱ्या अशा अर्थशास्त्रीय विषयांत मोडणाऱ्या या बँकिंगच्या धंद्याच्या विषयाची जितक्या सुलभतेनें मांडणी करतां येईल तितक्या सुलभतेनें ती करून अगदीं सामान्य वाचकालाही विषय रूक्ष न वाटून सहज सुलभ समजला जावा असा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. पारिभाषिक शब्दांची योजना करणें कांहीं ठिकाणीं अपरिहार्य अगर अर्थाची योग्य परिपोष करणारी वाटल्यावरून जरूर तेथें ते तसे, प्रसंगीं इंग्रजी उच्चारांतही, वापरले आहेत व कंसांत मराठी शब्द अगर अर्थ दिलेले आहेत. सर्वांच्या उपयोगी पडणारी पुष्कळ

माहिती थोडक्यांत देण्याचा प्रयत्न पुस्तकांत केला आहे. ह्यांतील कित्येक भाग कांहींच्या परिचयाचा असला तरी त्यासंबंधीं सोपपत्तीक व कायदेशीर माहिती पुष्कळांना नसते असें आढळून आल्यानें अशा लोकांनाही त्यांना पूर्वपरिचित असलेली माहिती रुचेल अशी आशा आहे.

मराठी भाषेंत व्यापारधंद्यासंबंधीं माहितीचीं पुस्तकें फार थोडीं आहेत व बँकिंगसारख्या विषयासंबंधीं तर हाताचे बोटांवर मोजण्याइतकींही नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. प्रो. वा. गो. काळे यांचे "बँका आणि त्यांचे व्यवहार" हेंच पुस्तक फक्त माझे पहाण्यांत आलें आहे. प्रस्तुत पुस्तकांत चर्चिलेल्या विषयासंबंधीं इंग्रजी भाषेमध्यें लिहिलेलीं परकीय व एतद्देशीय अशा ग्रंथकारांचीं पुस्तकें आहेत परंतु ज्यांना इंग्रजी येत नाहीं अशा समाजाकरितां मातृभाषेंतून लिहिण्यांत आलेलीं अशीं पुस्तकें जरूर आहेत. शिवाय इंग्रजी भाषेमध्यें लिहिलेल्या पुस्तकांवरून अपरिचित असा हा विषय समजणें जड जातें. मातृभाषेंतून लिहिलेल्या पुस्तकांचे आधारें इंग्रजींतील पुस्तकांचें परिशीलन केलें असतां तें सोपें जातें व जास्त उमगतें. या दृष्टीनेंही या पुस्तकाचा उपयोग होईलसें वाटतें. विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक ज्ञानाचे बाबतींत क्रमिक पुस्तक म्हणूनही या पुस्तकाचा उपयोग होऊं शकेल असें वाटतें. बँकेशीं व्यवहार करण्याबाबत जितकी व जशी माहिती पाहिजे तशी देणारें बँकेच्या गिऱ्हाइकाचे दृष्टीनें लिहिलेलें असें हें मराठी भाषेंतील पहिलेंच पुस्तक असावें असें वाटतें.

पूर्वीं "बँक आणि बँकेचे व्यवहार" आणि "हिंदुस्थानांतील बँका" या मथळ्यांखालीं मीं लिहिलेल्या लेखांबाबत मला जें

लोकमत कळून आलें त्यावरून व मुंबई प्रॉव्हिशिअल को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिटयूटमार्फत पुणें व कोल्हापूर येथें भरविण्यांत आलेल्या को-ऑपरेटिव्ह सेक्रेटरीज् ट्रेनिंग वर्गांमधील आणि टिळक महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांना मीं जीं मराठींतून या विषयावर व्याख्यानें दिलीं व त्यांचा जसा व जो उपयोग झाला त्यावरून त्या वेळीं केलेल्या टांचणांवरून एक स्वतंत्र पुस्तक अवश्य लिहावयास हवें असें माझ्या मनानें ठरविलें होतें. परंतु कार्यबाहुल्यामुळें तो संकल्प कृतींत उतरविण्याचा सुयोग आज प्राप्त झाला. त्या वेळीं व पुढें लिहिलेले लेख, केलेलीं टांचणें आणि बदलत्या परिस्थितीनें व व्यापाराच्या प्रगतीनें अवश्य झालेले फेरफार ठिकठिकाणीं दाखल करून एकंदर माहिती व विषय प्रस्तुत कालापर्यंत आणून ठेविला आहे.

हें पुस्तक लिहिण्याचे कामीं मि. शेल्डन यांचें लॉ अँड प्रॅक्टिस ऑफ बँकिंग, प्रो. दावर यांचें लॉ अॅन्ड प्रॅक्टिस ऑफ बँकिंग, मि. साईक्स यांचें बँकिंग अॅन्ड करन्सी, मि. स्टीड यांचें बँकर्स अॅडव्हान्सेस, इम्पिरीयल गॅझीटीअर्स, टाइम्स प्रेसचें इंडियन इयर-बुक, वेळोवेळीं वर्तमानपत्रांतून व नियतकालिकांतून आलेली माहिती आणि पुस्तकांत नमूद करण्यांत आलेल्या कित्येक संस्थांचे वार्षिक अहवाल वगैरे ग्रंथांचा व माहितीचा उपयोग झाला व त्याबद्दल त्या त्या ग्रंथकर्त्यांचा आणि संस्थांचा मी आभारी आहें. शेवटीं उशिरानें कां होईना पण कृतसंकल्प प्रत्यक्ष कृतींत उतरविण्याची संधि ज्या जगन्नियंत्या परमेश्वरानें आणून दिली त्यालाही कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन करून या पुस्तकाचें मी प्रकाशन करीत आहें.

पुणें,
१० ऑगस्ट १९३९

गणेश कृष्ण भोपटकर

अनुक्रमणिका

बँकेचे व्यवहार व साधनें.

प्रास्ताविक.

कोणत्याहि राष्ट्रांतील व्यापारवृद्धीला पोषक आणि जरूर अशीं जीं अनेक साधनें आहेत त्यांपैकींच बँकिंग अथवा पेढीचा धंदा हें एक आहे. *राष्ट्रांत जितक्या जास्त प्रमाणांत बँका निघतील तितक्या* जास्त प्रमाणांत व्यापार करण्यास भांडवलाचा पुरवठा होतो. व्यापाराला भांडवलाची गरज हरहमेश भासते आणि ही गरज बऱ्याच प्रमाणांत पुरी पाडणारी अशी जी ही बँक नांवाची संस्था तिच्याशीं समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीचा संबंध असणें हितावह आहे. तिचा उपयोग काय, तिच्याशीं व्यवहार कसे करावयाचे याविषयीं प्रत्येक मनुष्यास माहिती असणें जरूर आहे.

हिंदुस्थानांत पूर्वीपासून हा धंदा चालू आहे व तो पेढी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या पेढीचा जो धंदा तोच हल्लीं बँकिंग या नांवानें प्रचलित असून सध्या बऱ्याच विस्तृत प्रमाणांत व सुधारेलेल्या पद्धतीवर केला जात आहे.

समाजांतील पैशांच्या ठेवी ठेवून घेणें व समाजास पैसा पुरविणें हें काम करणारी जी संस्था तिला बँक असें म्हणतात.

समाईक भांडवलाच्या तत्त्वावर कोणाहि कमींत कमी सात साधारणपणें ऐपतदार अशा गृहस्थांस अशा तऱ्हेचा बँकिंगचा धंदा

करणारी संस्था काढतां येते. या संस्थेचें मूळ भांडवल शेअर (भाग) काढून उभारतात. समाईक भांडवलाच्या कंपन्यांच्या कायद्याप्रमाणें या संस्थेची नोंद सरकारांत करून घेतात. एका व्यक्तीलाहि सरकार-कडे नोंद न करतां बँकिंगचा धंदा करतां येतो, परंतु बँकिंगचा जो प्रचलित अर्थ आहे अथवा जितक्या विस्तृत प्रमाणांत हा धंदा करावयास पाहिजे अथवा प्रचलित समाईक भांडवलाच्या बँका जितक्या प्रकारचे धंदे करतात तितक्या तऱ्हेचे धंदे एका व्यक्तीला भांडवलाचे अभावीं– त्या धंद्यांसाठीं भांडवलाची गरज लक्षांत घेतां– करतां येणें फारच दुरापास्त असतें. बँकांच्या नानाविध धंद्यांपैकीं एखादा धंदा एका व्यक्तीला करतां येईल व त्याप्रमाणें तो हिंदु-स्थानांत पूर्वापार चालूहि आहे. उदाहरणार्थ जिनसांवर कर्जाऊ पैसे देणें अथवा कसर घेऊन हुंड्या पटविणें वगैरे विशिष्ट प्रकारचे धंदे करणाऱ्या स्वतंत्र व्यक्ति पुष्कळ आहेत, परंतु प्रचलित बँकांचा जो सर्वांत मोठा धंदा— चालू खात्यावर ठेवी ठेवून घेणें व पैसे देणें–– हा व्यक्तीला करणें फारच मुष्किलीचें आहे. राष्ट्राची वाढती गरज लक्षांत घेतां, मोठ्या प्रमाणांत हा धंदा चालू करणें अत्यंत आवश्यक आहे, व हें काम एका व्यक्तीला करणें दुरापास्त आहे.

———-

प्रचलित बँकांचे धंदे.

प्रचलित बँका मुख्यत्वेंकरून खालीं दिलेले धंदे करतातः–

१ चालू खात्यावर ठेवी घेणें.

२ मुदतीच्या ठेवी घेणें.

३ कसर घेऊन हुंड्या पटविणें.

४ लोकांना त्यांच्या खात्यांवरील जमेपैकीं पैसे परत देणें, आणि कित्येक प्रसंगीं योग्य तारणावर खात्यावरील जमेच्या रकमेपेक्षां जास्त रक्कम काढूं देणें (ओव्हरड्राफ्ट).

५ लोकांतर्फे अडत्याचें काम करणें (to act as agents for others).

६ कर्जाऊ रक्कम देणें.

यांखेरीज एक धंदा म्हणजे बँकेच्या नोटा काढणें. हा धंदा पाश्चिमात्य देशांतील कांहीं बँका करतात. हिंदुस्थानांत फक्त रिझर्व्ह बँकेला अशा तऱ्हेच्या नोटा काढण्याचा अधिकार आहे.

बँकेचें उत्पन्न.

बँकांच्या उत्पन्नाचीं कलमें म्हटलीं म्हणजे वरील सर्व बाबी होत. चालू खात्यावर ज्या ठेवी असतात त्यांपैकीं काढलेल्या रकमेवर– यास 'टर्न ओव्हर' असें म्हणतात, म्हणजे काढलेल्या रकमांची एकंदर बेरीज– शेकडा चार आण्यांपासून सहा आण्यांपर्यंत बँक कमिशन घेते. चालू खात्यावर घेतलेल्या ठेवीवर बँक बहुतेक व्याज देत नाहीं. कारण या खात्यांत नेहमीं पैसे भरले जात असतात व काढले जात असतात, यामुळें व्याजाची आकारणी करणें

फार त्रासदायक होतें व या खात्यावरील जमेच्या रकमा बँकेला दुसरीकडे फायदेशीर रीतीनें व्याजीं लावतां येत नाहींत; कारण त्यांची मागणी केव्हां होईल याचा नेम नसतो. तथापि कित्येक बँका चालू खात्यांवर जी कमींत कमी बाकी कांहीं एक मुदतीपर्यंत राहिली असेल त्यावर व्याज देतात.

मुदतीच्या ठेवीवर बँक गिऱ्हाइकास व्याज देते. या व्याजाचा दर मुदतीवर अवलंबून असतो. जितकी जास्त मुदत तितका व्याजाचा दर मोठा असतो.

मुदत साधारण एक महिना, तीन महिने, सहा महिने व बारा महिने अशा प्रकारची असते. ज्या गिऱ्हाइकानें जी मुदत कबूल केली असेल त्या मुदतीपर्यंत अशा खात्यांतील रक्कम त्याला काढतां येत नाहीं. दुसरीहि एक मुदतीची अशी पद्धत असते कीं, कोणत्याहि प्रकारें मुदत निर्दिष्ट न करतां ही रक्कम केव्हांहि काढणें झाल्यास बँकेला सात दिवस, पंधरा दिवस अथवा महिनाभर आगाऊ सूचना द्यावयाची असते. मुदत निर्दिष्ट केली असली तरी सुद्धां मुदत संपावयाच्या सुमारास बँकेला मुदत अमक्या दिवशीं संपत आहे अशा अर्थाची सूचना द्यावी लागते. जितकी जास्त मुदत तितका व्याजाचा दर अधिक असतो, परंतु मुदत जितकी थोडी असेल तितकें चांगलें. कारण जास्त मुदत कबूल केल्यानें बँकेच्या परिस्थितींत अपायकारक स्थित्यंतर झाल्यास अगर होत आहे असें दिसून आल्यास गिऱ्हाइकाला आपली रक्कम अडकवून बसणें भाग पडतें व जर कदाचित् बँक बुडाली तर नुकसान होण्याचा संभव असतो. करतां व्याजाचा दर कमी ठरला तरी पुरवला परंतु भांडवलाचा सुरक्षितपणा पाहणें जास्त हितावह आहे. याप्रमाणें या खात्यावर घेतलेल्या ठेवींपैकीं रकमा बँक दुसरीकडे गिऱ्हाइकाला देऊं

केलेल्या व्याजाच्या दरापेक्षां जास्त दरानें व गिऱ्हाइकानें कबूल केलेल्या मुदतीपेक्षां कमी मुदतीनें व्याजीं देते व अशा तऱ्हेनें या दोन व्याजांच्या दरांमध्यें असणारा फरक ही बँकेच्या उत्पन्नाची बाब होय.

बँक मुदतीच्या हुंड्या कसर घेऊन पटविते व ही कसर हें बँकेचें फायद्याचें कलम होय. समजा अला बकडून १०० रु. घेणें आहेत, व अला ते आज हवे आहेत; परंतु बजवळ १०० रु. नाहींत, तथापि ब तीन महिन्यांनीं देण्याचें कबूल करीत आहे. तेव्हां हें बचें वचन कागदावर लिहून घेऊन तो कागद– ज्याला हुंडी असें म्हणतात तो– अ बँकेला विकील, म्हणजे अ बचें वचन बँकेला विकतो व बँक हें वचन विकत घेते, आणि बनें ही कबूल केलेली रक्कम बँकेला तीन महिन्यांनीं भरावयाची असते. आतां या वचनाची आजची किंमत काय ठरणार ? तर बँक ज्या दरानें तीन महिन्यांच्या मुदतीनें १०० रुपये व्याजीं देत असेल त्या दरानें १०० रुपयांवरील तीन महिन्यांचें व्याज आकारून ती रक्कम हुंडीच्या रकमेंतून वजा करून बाकी राहिलेली रक्कम ही सदरहू हुंडीची आजची किंमत ठरेल व ती रक्कम बँक अला देईल. अशा तऱ्हेचे व्यवहार बँक नेहमींच करते व बँकेजवळच्या असंख्य द्रव्य-निधीमुळें तिला तें परवडतें व देशांतील लोकांचेंही मोठें काम होतें.

कलम चारमध्यें दर्शविलेल्या धंद्यासंबंधीं जास्त लिहिण्यास पाहिजे असें नाहीं. तो सामान्य वाचकास सहज समजण्यासारखा आहे.

कलम पांचमधील धंदा प्रत्येक बँक करिते. परराष्ट्रीय व्यापारा-संबंधीं कांहीं माहिती हवी असल्यास बँक आणून देते. दुसऱ्या एखाद्या बँकेचा चेक आपण आपल्या बँकेकडे पाठविला असतां बँक त्या चेकचे पैसे त्या बँकेकडून वसूल करून आपल्या खातीं जमा करिते. परंतु यापेक्षां जास्त महत्त्वाची कामगिरी बँकेकडून

अडते या नात्यानें होते ती निर्यात व्यापारांत. परदेशांत माल पाठविल्यास सदरहू मालाची किंमत परदेशांतील गिऱ्हाइकाकडून वसूल करून देते व या सर्व कामगिरीबद्दल बँक कांहीं कमिशन घेते.

बँकेंतील खात्यापासून फायदे.

बँकेच्या व्यवहारासंबंधीं माहिती झाल्यावर आपल्या गांवीं बँक असल्यास त्या बँकेंत आपलें खातें असणें किती जरूरीचें आहे हें दिसून येईल. विशेषतः व्यापारी मनुष्याला बँकेंत खातें ठेवल्यानें फार फायदे होतात. एक तर दुकानांत देवघेवीमुळें अथवा अन्य कारणानें येत असलेल्या मोठमोठ्या रकमा संभाळण्याची जबाबदारी दूर होते. ह्या रकमा रोज अथवा आठवड्यांनीं बँकेंत आपल्या खातीं नेऊन भरल्या असतां, त्यांवर व्याज मिळून सुरक्षितपणा साध्य होतो.

एखाद्या गांवीं अथवा देशांतील कोणत्याहि भागांत पैसे पाठविणें असल्यास केवढीहि मोठी रक्कम तिची मोजदाद वगैरे त्रास न करतां एका लहानशा कागदाच्या आधारें— ज्याला चेक म्हणतात— आपणांस पाठवितां येते. चेकनें दिलेल्या रकमेसंबंधीं विश्वसनीय असा पुरावा मिळतो.

आपलें खातें असण्यांत हुंड्यांवर वेळोवेळीं कसर देऊन रोकड रक्कम आपल्या ब्यांकेकडून आपणांस मिळूं शकते अथवा बँकेच्या पसंतीच्या दुसऱ्या एखाद्या तारणावर आपणांस कर्जाऊ रकमा मिळूं शकतात.

आपल्याला गिऱ्हाईकांकडून आलेल्या निरनिराळ्या बँकांवरील चेक तसेंच हुंड्या आपल्या खातीं जमा करण्यास आपल्या बँकेकडे पाठविलीं असतां त्या चेकच्या अगर हुंडीच्या रकमा निरनिराळ्या ठिकाणांहून बँक वसूल करते व आपल्या खातीं जमा करून घेते.

आपली पत वाढण्यास अथवा आपल्या पतीविषयीं विचारपूस

कोणास करावयाची झाल्यास बँकेंत खातें असल्यानें आपल्याला आपल्या बँकेकडे बोट दाखविण्यास जागा असते. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या देशांतील लोकांच्या पतीसंबंधीं विचारपूस करणें झाल्यास आपल्या बँकेचा आपणांस उपयोग करून घेतां येतो.

आपले महत्त्वाचे व किंमतवान् असे कागदपत्र अथवा इतर वस्तु सुरक्षित ठेवण्यास बँक ही उत्तम जागा आहे. त्याचप्रमाणें परदेशांतील व्यापारी बातम्या, परदेशीं रकमा पाठविणें अगर परदेशांतून येणाऱ्या रकमा वसूल करणें, परदेशांत रकमा व्याजीं लावणें वगैरे संबंधांत लागणारी सर्व माहिती बँकेकडून आपणांस मिळूं शकते. एकंदरींत बँकेंत खातें चालू केल्यानें स्वतःचे अनेक फायदे आहेत व त्याचप्रमाणें राष्ट्रीय व्यापारास फारच महत्त्वाची व पोषक अशी या संस्थेची वाढहि राष्ट्रांतील लोकांस बँकेशीं वारंवार संबंध ठेवण्याची संवय झाल्यानें होते. सदरहू माहितीवरून एखाद्यास बँकेंतील खातें चालू करावयाचें झाल्यास काय करावें लागतें हें समजण्याची इच्छा होणें साहजिक आहे.

खातें चालू कसें करावयाचें.

एखाद्या अनोळखी गृहस्थास जेव्हां खातें चालू करणें असेल तेव्हां त्यानें बँकेच्या माहितीच्या एखाद्या गृहस्थाचें शिफारसपत्र घेऊन ब्यांकेच्या अधिकाऱ्याची समक्ष गांठ घ्यावयाची असते. शिफारसपत्र नसल्यास बँक कोणाहि ऐपतदार अशा दोन गृहस्थांची ओळख विचारते. निरनिराळ्या ब्यांकांत शिफारस व ओळख यासंबंधानें भिन्न भिन्न प्रकार आहेत. परंतु एकंदरींत ज्याचें खातें चालू करावयाचें त्या गृहस्थासंबंधीं प्रत्येक ब्यांक बरीच सावधगिरी ठेवते. कारण गिऱ्हाइकाजवळ ब्यांकेचें चेकबुक द्यावयाचें असतें व या चेकचा दुरुपयोग न करणाऱ्या अशा लोकांशीं व्यवहार करण्याचा ब्यांकेचा रोख असतो.

यानंतर ब्यांकेच्या मुख्य अधिकाऱ्याशीं ठेवीसंबंधीं सर्व अटी वगैरे ठरल्यावर गिऱ्हाइकानें याच कामीं मुद्दाम राखून ठेवलेल्या ब्यांकेच्या बुकांत नमुन्यादाखल सही (Specimen Signature) करावयाची असते. या पुस्तकाला 'ऑटोग्राफ बुक' असें म्हणतात. यांत केलेल्या सहीबरहुकूम सही चेकवर करावयाची असते. म्हणून गिऱ्हाइकानें आपल्या नेहमींच्या सहीच्या पद्धतीप्रमाणें यांत सही करावी. यानंतर दोन ओळखीच्या गृहस्थांचे पत्ते व नावें गिऱ्हाइकाला विचारण्यांत येतील व इतर माहिती--उद्योगधंदे, पूर्वींचें ब्यांकेचें खातें असल्यास त्या ब्यांकेचें नांव, दुकानचा व खाजगी पत्ता वगैरेहि विचारण्यांत येतें. याप्रमाणें माहिती दिल्यानंतर खात्यावर ठेवावयाची ठेव ब्यांकेच्या स्वाधीन केली म्हणजे ब्यांक त्याबद्दल पावती देते. या पावतीवर मुदतीची ठेव असल्यास व्याजाचा दर व ठेवीची मुदत निर्दिष्ट केलेलीं असतात. ब्यांक दोन प्रकारच्या ठेवी

घेते. एक मुदतीची व दुसरी चालू खात्यावर. खातें सुरू करण्यास कमींत कमी अमुक एक रक्कम प्रथम ब्यांकेकडे भरली पाहिजे. सदरहू ठेवीवर कोणकोणत्या शर्तींवर व दरानें व्याज आकारलें जाईल वगैरे बाबींचा खुलासा प्रत्येक ब्यांकेकडून गिऱ्हाइकाला आरंभींच सांगण्यांत येतो.

साधारणतः ही माहिती बँक आपल्या जाहिरातींत देते. ही आरंभीं ठेवावी लागणारी रक्कम फक्त खातें सुरूं करण्यापूर्वींच असते. नंतर नेहमीं एवढी रक्कम खात्याला बाकी ठेविली पाहिजे असें नाहीं. उदाहरणार्थ एखाद्या ब्यांकेंत खातें सुरू करण्यास कमींत कमी १०० रुपये लागतात अशी अट आहे. म्हणजे आरंभीं एवढी रक्कम भरून खातें सुरूं करावयाचें व मग जरी यांपैकीं ७५ रुपये काढून नेले व बाकी २५ रु. च ठेविले तरी चालतें. ब्यांक आपल्या नियमांच्या पुस्तकांत असें सुचविते कीं, ही कमींत कमी रक्कम साधारणतः खात्याला नेहमीं असूं द्यावी. परंतु याचा अर्थ असा नव्हे कीं, त्याच्या खालीं आंकडा जाऊं दिला जाणार नाहीं. ब्यांकेच्या सूचनेचा संबंध फक्त व्याजाच्या दराशीं असतो. वरील कमींत कमी रकमेच्या खालीं खात्याची रक्कम बाकी गेली तर फक्त व्याजाची आकारणी होणार नाहीं एवढेंच. परंतु व्याजाची आशा सोडल्यावर खात्याला १ रुपाया बाकी ठेवून सर्व रक्कम काढावयाची म्हटल्यास काढतां येते.

दोघांचे नांवानें खातें उघडवायाचें असल्यास तसेंही करतां येतें; मात्र अशा बाबतींत दोघांपैकीं चेकवर सही कोणाची व कशी असेल अथवा दोघांची असेल आणि दोघांपैकीं एखादा मयत झाल्यास पुढें खात्याचा व्यवहार कसा केला जाईल वगैरेबाबत स्पष्ट खुलासा करावा लागतो.

भागीचीं दुकानें (फर्म्स) यांना खातें उघडतेवेळीं करावयाच्या अर्जांत खालीं भागीदारांचीं नांवें घ्यावीं लागतात. तसेंच त्यांच्यापैकीं दुकानातर्फें चेकवर जे सही करणार असतील ते ती सही कशी करतील त्याचा नमुनाही घ्यावयास पाहिजे. भागिदारांपैकीं एखादा भागीदार नादार ठरला तरी दुकानच्या बँकेंतील खात्यावर त्याचा कांहीं परिणाम होत नाहीं आणि नादार भागिदाराच्या ट्रस्टींना बँकेंतील दुकानच्या मालमत्तेला हात लावतां येत नाहीं. तसेंच एखादा भागीदार मयत झाल्यास त्याचाही परिणाम बँकेंतील दुकानच्या खात्यावर होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर मयतानें हयातींत सोडलेला चेक त्याच्या मरणानंतर बँकेकडे वटविण्यास आला तरी तो नेहमींप्रमाणें पटविला जाईल.

समाईक भांडवलाच्या कंपनीला (जॉइंट स्टॉक कंपनी) खातें उघडतेवेळीं आपल्या घटनेची (मेमोरँडम व आर्टिकल्स्) एक प्रत बँकेला द्यावी लागते. तसेंच मॅनेजिंग डायरेक्टर, डायरेक्टर, मॅनेजर अगर दुसरा एखादा अधिकारी जो कंपनीतर्फे चेकवर सही करणार असेल त्याची नमुन्याची सही घ्यावी लागते. कंपनीच्या डायरेक्टरांच्या सभेंत बँकेंत खातें उघडण्यासंबंधीं व तें कोणीं चालवावें (ऑपरेट) यासंबंधीं ठराव करावा लागतो व त्याची खरी नक्कल प्रत डायरेक्टरांच्या सभेच्या चेअरमनचे सहीनें बँकेकडे खातें उघडण्याबाबतच्या अर्जासोबत दाखल करावी लागते.

अज्ञानाला आपल्या नांवानें परंतु आपल्या पालक अथवा ट्रस्टीमार्फत खातें उघडतां येतें.

तर्फे सही करीत असतांना व्यक्ति, दुकान अगर कंपनी, जसें असेल तसें, याचें नांव व सही करणाराचा हुद्दा घ्यावा लागतो. उदाहरणार्थ— स्वदेशी माल प्रसारक कंपनीतर्फे अरविंद बोस, मॅनेजिंग डायरेक्टर.

बँकेंत पैसे भरण्याची व काढण्याची पद्धति.

खाते चालू केलें म्हणजे प्रत्येक खातेदारास ब्यांक ३ पुस्तकें देते. तीं येणेंप्रमाणें:—

(१) पासबुक, (२) पेइंग इन बुक अथवा क्रेडिट स्लिप बुक, व (३) चेकबुक.

पासबुक.

या पुस्तकांत खातेदाराच्या असलेल्या खात्याचा उतारा ब्यांक दर महिन्यास करून पाठविते. दर महिन्याअखेरीस हें पुस्तक ब्यांकेकडे पाठवून लिहून आणवावें व त्यांत आपले नांवें जमेला व नांवेला दाखविलेल्या रकमा बरोबर आहेत किंवा नाहींत हें आपल्या येथें असलेल्या ब्यांक खात्याशीं पडताळून पाहावें.

क्रेडिट स्लिप बुक.

या पुस्तकांत २०, २५, ५० अशीं पानें असतात. ब्यांकेमध्यें आपल्या खात्यावर जमा करण्याकरितां वेळोवेळीं पाठविल्या जाणाऱ्या रकमांबरोबर यांतील एक एक पान भरून पाठवावयाचें असतें. यांत आपण जमेकरतां पाठवीत असलेली रक्कम अक्षरीं व आंकड्यांत भरावयाची असते. त्याचप्रमाणें या रकमेची फोडही त्यांतील रकान्यांत भरावयाची असते. उदाहरणार्थ आपण १००० रु. आपले खातीं भरणा केले आहेत. तर हे १००० रुपये कशा

प्रकारांत आहेत हें दर्शविण्याचें असतें. रोकड रु. ३००, नोटा रु. ७०० च्या एकूण रु. १००० येणेंप्रमाणें. त्याचप्रमाणें सदरहू रक्कम ब्यांकेनें खातेदाराच्या मुदतीच्या ठेवीच्या खातीं अथवा चालू खात्यावर जमा करावयाची, याबद्दल सूचना द्यावयाची असते.

पुढील नमुन्यांत जरूर ती माहिती भरून ती ब्यांकेकडे पाठवावयाची असते व त्याची रक्कम आपल्या येथें सदरहू क्रेडिट स्लिपलाच जोडून असलेल्या भागांत उतरवून ठेवावी. या जोडभागाला काउन्टर पार्ट अथवा काउन्टर फाईल असें म्हणतात.

वर दिलेलीं दोन्ही पुस्तकें गिऱ्हाइकाला ब्यांकेकडून फुकट मिळतात.

ब्यांकेकडून गिऱ्हाइकाला मिळणारें तिसरें पुस्तक म्हणजे चेकबुक होय. यांत २०, २५, ५० असे चेक असतात. हें पुस्तकहि गिऱ्हाइकांस फुकट देण्यांत येतें.

बँकेंतून पैसे काढणें झाल्यास ते चेकचे आधारें काढावयाचे असतात. कोठल्याहि कागदावर चेकप्रमाणें बँकेला आपल्या खात्यांतून पैसे देण्याला हुकूम केला तर तें जरी कायदेशीर आहे तरी तें या व्यापाराच्या प्रस्थापित पद्धतीला अनुसरून नसल्यानें चालत नाहीं. खातेदाराचे बँकेंत पैसे शिल्लक असेतोंपर्यंत जितके पैसे, असतील तेवढया प्रमाणांत त्याचें बँकेशीं सावकाराचें नातें असतें आणि म्हणून त्याला आपल्या खात्यावरील जमेपैकीं पैसे वेळोवेळीं बँकेकडून मागतां येतात; ही मागणी करावयाच्या कामीं जो एक विशिष्ट कागद वापरावयाचा असतो त्याला चेक असें म्हणतात.

क्रेडिट स्लिपचा नमुना.

राष्ट्रीय बँक

अकाऊंट नंबर

तपशील	रक्कम		
	रु.	आ.	पै
नाणें			
नोटा			
चेक्स			
हुंड्या			
बिल्स			
एकूण			

ता. ____________

रा. रा. ____________ यांचे

खातीं जमा करण्याकरितां रक्कम रुपये ____________

पाठविली आहे ती चालू / मुदतीच्या खातीं जमा करून

घेणें.

सही ____________

(भरणा करणार)

चेक काढणारा जो मनुष्य त्याला इंग्रजींत 'ड्रॉअर' (खातेदार) असें म्हणतात व ज्यावर काढला त्यास ड्रॉई म्हणजे चेकचे पैसे देणारी (बँक) असें म्हणतात व या चेकचे पैसे ज्यास द्यावयाचे असतात त्यास 'पेई' म्हणजे पैसे घेणारा असें म्हणतात. म्हणजे प्रत्येक चेकशीं तीन आसामींचा संबंध येतो. तथापि कित्येक प्रसंगीं यांतील ड्रॉअर व पेई हे एकच असूं शकतात व अशा वेळीं चेकवर पेईचें नांव घालावयाचे ठिकाणीं 'सेल्फ' (स्वतःलाच) असें लिहितात. चेकबुकाचे दोन भाग असतात. यांपैकीं डाव्या बाजूचा अथवा लहान भाग याला 'काउन्टर फाईल' असें म्हणतात व उजव्या बाजूचा अथवा मोठा भाग याला 'चेक' असें म्हणतात. या दोन भागांमध्यें टांचणीनें पाडलेल्या भोंकाप्रमाणें भोंकांची सरळ रेषा असते. चेकवर जरूर ती माहिती भरून झाली म्हणजे ती स्वतःच्या माहितीकरतां म्हणून काउन्टर फाईलवर नोंदून नंतर तो चेक या रेषेच्या ठिकाणीं फाडून पेईला द्यावयाचा असतो.

बेअरर व ऑर्डर चेक.

पुढील नमुन्यांत बेअरर व ऑर्डर असे दोन शब्द ओळ नं. १ च्या शेवटीं आहेत त्यांपैकीं कोणता तरी एक शब्द कायम ठेवून दुसरा खोडून टाकावा. बेअरर हा शब्द ठेवला तर ओळ नं. १ वर लिहिलेल्या नांवाचा अगर दुसरा कोणीही जो तो चेक ब्यांकेकडे घेऊन जाईल त्याला सदरहु चेकमध्यें लिहिलेली रक्कम त्याची सही घेऊन ब्यांक देईल. यावरून एखादा बेअररचेक चुकून खिशांतून पडला तर ज्याला सांपडेल त्याला चेकाची रक्कम ब्यांकेकडून घेतां येईल. यावरून हे चेक फार जोखमींचे असतात. तेव्हां होतां होईल तों बेअरर चेक काढूं नये. वरीलपैकीं दुसरा

चेकचा नमुना.

काउन्टर फाईल

नं. ______________

____

____

____

____

रु. ______________

राष्ट्रीय बँक

नं. पुणें ______________

पे ______________ बेअरर ऑर ऑॅर्डर

____

रु. ______________

सही

(खातेदार)

शब्द 'ऑर्डर'. याचा अर्थ असा कीं, ज्या इसमास पैसे द्यावे असा हुकूम बँकेला दिला आहे त्यालाच अगर तो गृहस्थ दुसऱ्याला ज्याला द्यावे असा लेखी हुकूम करील त्यालाच ब्यांकेनें पैसे द्यावयाचे असतात. सर्वसाधारण ऑर्डर चेकच नेहमीं काढतात. कारण या चेकवर प्रत्येक हुकूम देणाऱ्या गृहस्थास आपली सही करावी लागते व ज्याला ते पैसे मिळावे असा हेतू असतो त्याचें नांव त्यावर घालावयाचें असतें. पुन्हां पैसे घेतेवेळीं गृहस्थाची सही घेण्यांत येते. त्याला बँकेच्या माहितीच्या एखाद्या इसमाची ओळख द्यावी लागते. ओळ नं. १ च्या शेवटीं असलेले दोन्ही शब्द चुकून खोडले गेले तर बँक असा चेक "ऑर्डर चेक" आहे, असें धरून चालतें. वरील दोन शब्दामुळें या चेकांना बेअरर व ऑर्डर चेक अशीं नांवें पडली आहेत.

चेकमध्यें भरावयाच्या बाबी.

चेकमध्यें भरावयाच्या मुख्य चार बाबी आहेत. प्रथम तारीख. ही नेहमीं ज्या दिवशीं चेक काढला त्या दिवसाची असावी. त्यापूर्वीची तारीख असली म्हणून कांहीं एक हरकत नाहीं. कारण कोणताही चेक त्यावरील तारखेपासून कायद्यानें तीन वर्षेंपर्यंत चालूं शकतो. तथापि प्रघात असा आहे कीं, ज्या चेकवरील तारखेपासून सहा महिन्यांपेक्षां जास्त मुदत होऊन गेली आहे, त्या चेकचे पैसे बँक देत नाहीं व अशा चेकच्या मागें 'स्टेल' (शिळा) असा शेरा करून बँक चेक परत करते. याशिवाय दुसराहि एक संभव असतो तो असा कीं, आपणाला एखाद्यानें आपल्या नांवाचा चेक दिला तर होईल तितकें करून त्याची रकम ताबडतोब घ्यावी. कारण फार दिवस आपल्याचजवळ चेक ठेवल्यास

दरम्यान बँक बुडाल्यास अथवा खातेंदारानें आपले बँकेंतील सर्व पैसे काढून घेतल्यास आपलें नुकसान होण्याचा संभव असतो.

चेकवर चेक काढला जाणाऱ्या तारखेपासून पुढील कोणती तरी तारीख घातली गेली तर त्या चेकचे पैसे ती तारीख येईपर्यंत ब्यांक देणार नाहीं. अशा चेकला "पोस्ट डेटेड" चेक असें म्हणतात.

तारीख घालावयाचीच राहून गेली तर ब्यांक होतां होईल तों तारीख घालून घेऊन पैसे देते. पण कित्येक प्रसंगीं तारीख नसल्यास चेकवर अपुरा (Incomplete) असा शेरा करून चेक परत दिला जातो.

दुसरी बाब म्हणजे पेईचें (पैसे ज्यास देऊं केलें आहेत त्याचें) नांव घालणें. वरील नमुन्यांत दाखविलेल्या ओळ नंबर १ वर पेईचें नांव घालून पुढील बेअरर अथवा ऑर्डर हा शब्द खोडून टाकावयाचा असतो.

ओळ नंबर दोनवर चेकची रक्कम अक्षरीं लिहावयाची असते व ओळ नंबर ३ वर सदरहु रक्कम आंकड्यांत भरावयाची असते. चेकवर लिहावयाची रक्कम निश्चित असली पाहिजे. "माझ्या खात्याला असणारी बाकी घ्यावी" अगर "तो मागेल तितके पण पांचशेंपेक्षां जास्त नाहीं इतके रुपये द्यावे" अशा अर्थाचीं वाक्यें चालणार नाहींत. इतकेंच नव्हे तर अशा अर्थाचीं वाक्यें ज्या चेक-वर असतील तो कागद कायद्यानें चेकच्या व्याख्येंत बसूं शकत नाहीं. लिहिण्यांत येणाऱ्या शब्दांमध्यें फार अंतर सोडण्यांत येऊं नये. तसेंच खोडाखोडी केलेली असूं नये. झालीच असल्यास अगर करावीच लागत असल्यास त्याखालीं पुन्हा सही करावी. यानंतर सहीच्या जागीं खातेदारानें आपली नमुन्याच्या सहीप्रमाणें

सही करून हा चेक ज्यास देऊं केला असेल त्यास देऊन टाकावा.

बँकेंतून पैसे आणण्याची पद्धति.

ज्या इसमाच्या नांवचा चेक असेल त्यानें स्वतः अगर त्याचे तर्फे दुसऱ्यानें हा चेक ज्या बँकेवर अगर बँकेच्या शाखेवर तो काढिला असेल त्या ठिकाणीं जाऊन बँकेच्या कारकुनास दाखवावा. चेक ज्याच्या खात्यावर पटविला जावयाचा असेल त्याचे खाते काढून चेकमध्यें लिहिलेली रक्कम देण्याइतकी शिल्लक बाकी आहे किंवा नाहीं हें कारकून पाहतो. त्याचप्रमाणें चेकवरील सर्व मजकूर व्यवस्थेशीर आहे किंवा नाहीं हें तपासून पाहतो. सर्व ठीक आहे असें दिसल्यास चेक घेऊन येणाऱ्या इसमास चेकचे मागील बाजूवर सही करण्यास सांगतात. याप्रमाणें पैसे पोचल्या-दाखल चेकचे मागें सही करणें अथवा चेकचे पैसे दुसऱ्या इसमास देऊं करण्यादाखल त्या इसमाचे नांव चेकचे मागील बाजूस लिहून त्याखालीं स्वतःची सही करणें जसें ना. स. मोडक यांस अगर ते सांगतील त्यांस देणें, यास एन्डॉर्समेंट (पावतीदाखल अगर बदलीदाखल शेरा) असें म्हणतात. याप्रमाणें सही करून परत कारकुनाकडे चेक दिला म्हणजे तो आपल्या वरिष्ठास हें सर्व दाखवून त्यावर 'चेकचे पैसे द्यावेत' अशा अर्थाचा शेरा मारतो व वरिष्ठाची सही घेतो. नंतर पैसे मोजणारा कारकून सही करणाऱ्या मनुष्यास पुकारून त्यास पैसे देतो.

वर लिहिल्याप्रमाणें एन्डॉर्समेंट या शब्दांत पावतीदाखल सही असाही अर्थ आहे. नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें अथवा कायद्याप्रमाणें २० रुपयांवरील रकमेची पोंच देतांना एक आण्याचें तिकीट

लावून पोंच दिली पाहिजे परंतु या ठिकाणच्या पोंचीला तिकीट लावणें जरूर नाहीं.

चेकचे मागील बाजूस करावयाची सही चेकचे दर्शनी भागावर दिलेल्या नांवाबरहुकूम असली पाहिजे— उदा.– पे कोल्हटकर ऑर ऑर्डर असा शेरा असला व कोल्हटकर ह्या शब्दाचे स्पेलिंगांत शेवटीं "कर" याचे दर्शक इंग्रजी के ए आर असले तर कोल्हटकर यांनीं आपली सही करतांना शेवटीं के ए आर असेंच लिहिलें पाहिजे. ते नेहमीं लिहितांना जरी के इ आर असें लिहीत असले तरी या ठिकाणीं के ए आर असेंच लिहिले पाहिजे. दुसरें उदा.— पे लक्ष्मीबाई असा शेरा असल्यास मागील बाजूची सही लक्ष्मीबाई अशीच असली पाहिजे. लक्षुंबाई अशी चालणार नाहीं. करण्यांत येणारी सही मराठींत अगर मोडींत असली तरी बँक पत्करते. परंतु सदर सहीचें इंग्रजींत भाषान्तर त्याखालीं द्यावें लागतें व त्यांतील स्पेलिंग चेकवरील नांवाच्या स्पेलिंगशीं बरोबर जुळतें असलें पाहिजे. सहीच्या या साम्यतेच्या किचकट प्रकारामुळेंच कित्येक लोक आधुनिक प्रकारच्या बँकेशीं व्यवहार करण्याचें टाळतात. पण कायद्यानें त्याचप्रमाणें व्यावहारिक दृष्टयाही बँकांना अशी दक्षता घेणें जरूर आहे. तरी लोकांनी ही पद्धत समजून घेऊन तसें वागणें जरूर आहे. नाहींपेक्षां कायद्यांत जरूर तो फरक करून घेऊन सुलभता आणावी परंतु आपण व बँकर यांचेमध्यें हा अथवा इतर दुसरा कोणता मुद्दा यावर एकवाक्यतां नाहीं म्हणून बँकेशीं असहकारिता करून चालणार नाहीं. बँक ही संस्था वाढीस लागणें अत्यंत अवश्य आहे. बँकेनेंही आपल्या धंद्यांतील निरनिराळ्या प्रकारांची समजूत गिऱ्हाईकांना करून दिली पाहिजे.

चेक बँकेकडे दिल्यावर कारकुनास जर असें आढळून आलें कीं

चेकमध्यें लिहिलेल्या रकमेइतकी रक्कम गिऱ्हाइकाचे खात्याला बाकी नाहीं अथवा चेकवरील सही नमुन्याच्या सहीबरहुकम नाहीं अथवा अक्षरीं रक्कम व आंकड्यांत दिलेली रक्कम यांत फरक आहे तर त्या चेकचे पैसे न देतां त्याला एक लहानसा कागदाचा तुकडा ज्यास 'मेमो' असें म्हणतात तो टांचणीनें लावून त्यावर (आर. डी, रिफर टु ड्रावर) 'चेक काढणाऱ्यास विचारा' असा शेरा मारून हा मेमो चेकसह चेक आणणाऱ्या इसमास परत करतात. अशा वेळीं चेक नामंजूर (डिस्‌ऑनर्ड) झाला असें म्हणतात. यामुळें जें काय करावयाचें असेल तें चेक काढणाऱ्या इसमावर करावयाचें असतें. बँकेशीं भांडत बसण्यांत अर्थ नाहीं. बँकर केवळ हुकमाप्रमाणें पैसे मोजणारा असल्यानें हुकूम व्यवस्थेशीर नसल्यास पैसे मोजण्याचें नाकारणें हें त्याचें कर्तव्य आहे.

चेक बँकेकडे दाखवून त्याचे पैसे न घेतां तो सर्वतोपरी बरोबर आहे व त्याचे पैसे केव्हांही दिले जातील अशा अर्थादाखल बँकरची नुसती सही त्यावर करून घेतली असतां त्या चेकला 'मार्कड् चेक' (नोंदलेला चेक) असें म्हणतात. अशा तऱ्हेनें नोंदून घेतलेला चेक पुढें केव्हांही पटविण्यास पाठविला असतां त्या सुमारास खातेदाराचे कांहीं स्थित्यंतर झालें असलें तरी त्याचे पैसे मिळण्यास बाद येत नाहीं. यामुळें चेकनें होणारे व्यवहार वाढतात आणि पर्यायानें बँकिंगचीहि वाढ होण्यास ही पद्धत कारणीभूत होऊं शकते. बँकरनें एकदां अशा तऱ्हेनें चेक नोंदला म्हणजे मग खातेदाराला त्या चेकचे पैसे दिले जाण्याइतकी रक्कम खात्यांतून बँकर काढूं देत नाहीं. यामुळें रकमेची सुरक्षितता साध्य होते. लेखी हुकूम देऊन चेकचे पैसे थांबवितां येतात परंतु हा मुद्दा येथें लागू पडणार नाहीं असें वाटतें; कारण गिऱ्हाइकाला लेखी हुकूम देऊन

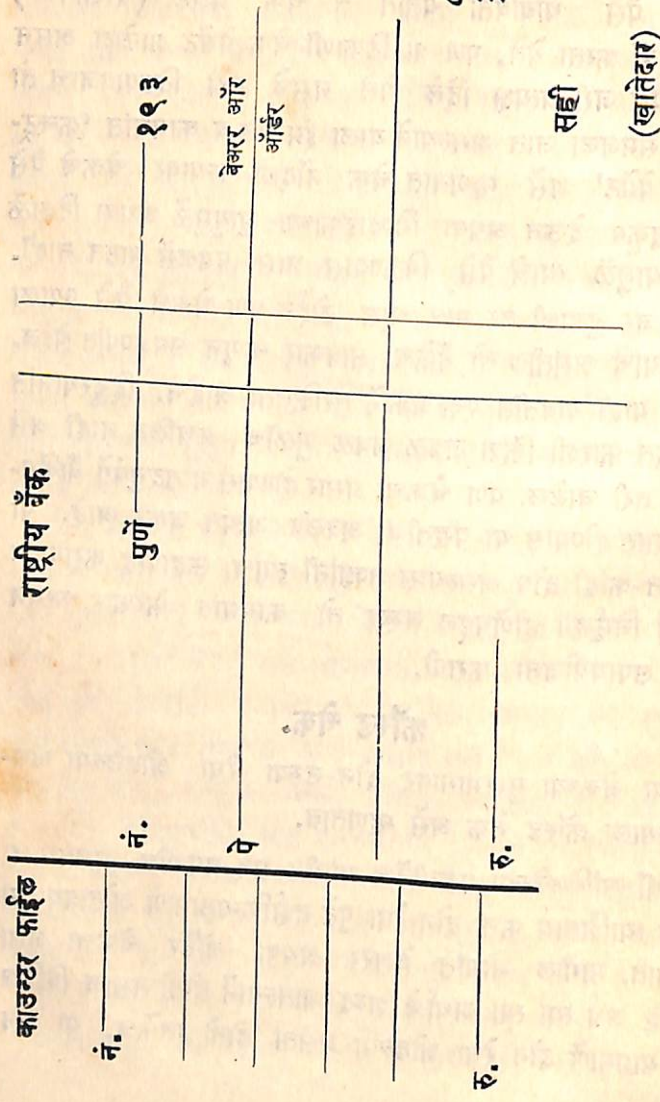
चेकचे पैसे थांबवितां येतात ते चेक प्रेझेंट (दाखविला) होण्यापूर्वीं करता येतें. पण या ठिकाणीं चेक प्रेझेंट झालेला असून त्याचे पैसे जरी प्रत्यक्ष दिले गेले नसले तरी दिल्यावजाच तो प्रकार समजला जात असल्यानें याला इंग्रजींत व कायद्यांत 'कन्स्ट्रक्टिव्ह पेमेंट' असें म्हणतात चेक नोंदला गेल्यावर चेकचे पैसे लेखी हुकूम देऊन अथवा गिऱ्हाइकाच्या मृत्यूमुळें अथवा दिवाळें पुकारण्यामुळें त्याचे पैसे मिळण्यास त्रास पडेलसें वाटत नाहीं. बँकच जर बुडाली तर मात्र त्रास होईल पण चेकचे पैसे ज्याला मिळावयाचे असतील तो बँकेचा सावकार म्हणून समजण्यांत येईल. यामुळें याही बाबतींत एक प्रकारें सुरक्षितता आहेच. हिंदुस्थानांत ही पद्धत फारशी किंवा जवळ जवळ मुळींच प्रचलित नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. पण चेकचा प्रसार होण्यास व तदनुषंगें बँकिंगचा प्रसार होण्यास या पद्धतीचा अवलंब अत्यंत जरूर आहे. या पद्धतींत कांहीं दोष असल्यास तज्ज्ञांनीं त्यांचा ऊहापोह करावा व दोषांचें निर्मूलन होणेंबद्दल जरूर तो कायद्यांत फेरफार करवून घेऊन उपाययोजना करावी.

क्रॉस्ड चेक.

ज्या चेकच्या मुखभागावर दोन उभ्या रेघा ओढलेल्या असतात त्याला क्रॉस्ड चेक असें म्हणतात.

पूर्वीं सांगितलेल्या पद्धतीनेंच यांतील सर्व तपशील भरावयाचा असून त्याशिवाय फक्त दोन रेघा पुढें दर्शविल्याप्रमाणें ओढावयाच्या असतात. मागील भागांत बेअरर अथवा ऑर्डर चेकचा जसा विशिष्ट अर्थ त्या त्या अर्थाचे शब्द घातल्यानें होतो तसाच विशिष्ट अर्थ याप्रमाणें दोन रेघा ओढल्या असतां होतो इतकेंच. या दोन

क्रॉस्ड चेकचा नमुना.

रेघांनीं असें दर्शविलें जातें कीं, चेक ज्या गृहस्थाच्या नांवचा आहे त्याला अगर तो ज्या दुसऱ्या कोणाला पैसे द्यावे म्हणून सांगेल त्याला व्यक्तिशः पैसें दिले जाऊं नयेत. चेकमध्यें लिहिलेल्या व्यक्तीच्या नांवें चेकचे पैसे त्याच्या बँकेंतील खात्याला जमा केले जावे. म्हणजे या चेकनें प्रत्यक्ष व्यक्तीव्यक्तीमध्यें व्यवहार होत नसून चेक काढणाऱ्याची बँक व चेक ज्याच्या नांवांचा असेल त्याची बँक या दोहोंमध्यें व्यवहार होतो. अर्थात् अशा ठिकाणीं चेक ज्याच्या नांवाचा असेल त्याचेहि खातें कोठल्या तरी बँकेंत असलेच पाहिजे. यामुळें चेकनें होणाऱ्या व्यवहारांत ज्यास्त सुरक्षितपणा येत असल्यानें ही पद्धत फार झपाट्यानें प्रचारांत येत चालली आहे. असा चेक आपणांकडे आल्यास तो क्रेडीट स्लीपमधील एक स्लीप (या स्लीपवर जरूर तो तपशील भरून) भरून हे दोन्ही कागद आपल्या बँकेकडे पाठवावेत म्हणजे बँकर ह्या चेकची रक्कम वसूल करून ती आपल्या खातीं जमा करतो. ही रक्कम आपणांस हवी असल्यास आपल्या चेक बुकांतील एक चेक लिहून काढून घ्यावी. एखाद्यानें आपणांस देऊं असलेल्या रकमेबद्दल जर क्रॉस्ड चेक पाठविला आणि आपले जर बँकेंत खातें नसलें तर ज्या दुसऱ्या कोणा इसमाचें बँकेंत खातें असेल त्याच्या नांवाचा तो करून द्यावा व आपण त्याचेजवळून पैसे घ्यावेत. असें इसम न भेटल्यास आपल्या गांवांतील कोणाहि बँकेकडे हा चेक घेऊन जावें व याचे पैसे आणून द्या म्हणून सांगावें आणि चेक त्याचे स्वाधीन करावा. चेक बद्दलची पावती बँकर आपणांस देतो आणि पुढें दोन तीन दिवसांनीं पैसे घेण्यास बोलावितो. अर्थात यां सर्व खटपटीबद्दल बँकर कांहीं कमिशन साधारणपणें शेंकडा ४ आणें या दराने घेतो. याप्रमाणें व्यवस्था करतां येणें शक्य नसल्यास चेक ज्यानें

दिला त्याचेकडे जाऊन चेकवरील दोन रेषांमध्यें (क्रॉसिंग) "पे कॅश" (रोख द्यावे) अशीं अक्षरें लिहवून घेऊन त्याखालीं त्याची नमुन्याच्या सहीबरहुकूम संपूर्ण सही करून घ्यावी व नंतर बँकेंत गेलें असतां त्या चेकचे पैसे मिळूं शकतात.

वर दर्शविल्याप्रमाणें नुसत्या दोन रेघा ओढणें याला जनरल क्रॉसिंग असें म्हणतात. म्हणजे कोणत्याही बँकेच्या तर्फे पेईला पैसे दिलें जावेत अशा अर्थाची सूचना चेक काढणाऱ्यानें आपल्या बँकरला दिलेली असते असा अर्थ करतात. परंतु या दोन रेघा-मध्यें एखाद्या विशिष्ट बँकेचें नांव लिहिलें असतां त्याला 'स्पेशल क्रॉसिंग' असें म्हणतात. यामुळें पेईला क्रॉसिंगमध्यें दर्शविलेल्या बँकेतूनच पैसे वसूल करणें भाग आहे. यामुळें जनरल क्रॉसिंगपेक्षां जास्त सुरक्षितपणा साध्य होतो. परंतु व्यवहाराला थोडाबहूत त्रास पडत असल्यानें ही पद्धत फारशी दिसून येत नाहीं.

नॉट निगोशिएबल चेक.

एखाद्या चेकवर नेहमींप्रमाणें तपशील असून तो क्रॉस्ड केलेला असेल आणि त्यावर 'नॉट निगोशिएबल' अशीं अक्षरें असतील तर तो चेक घेतेवेळीं फार सावधगिरीनें वागावें. कारण या शब्दाचा अर्थ असा आहे कीं, 'तुम्हांस हा चेक देणाऱ्याविषयीं सावध रहा' म्हणजे एकप्रकारचे धोक्याची सूचना या शब्दानें दिली जाते. तुम्हाला चेक देणारा जर अशा चेकचा कायदेशीर मालक नसेल तर पर्यायानें तुम्हालाही त्याची कायदेशीर मालकी येत नाहीं आणि हा चेक त्याच्या खऱ्या मालकाकडे परत केला जाईल आणि तुम्हांला मात्र मधल्यामधें नुकसानी यावयाची. तरी अशा चेकचे व्यवहार काळजीपूर्वक करावे.

स्पेशल क्रॉसिंगचा नमुना.

काउन्टर फाईल

नं.

रु.

राष्ट्रीय बँक

नं.

पुणे ——— १९३

प ——— बेअरर ऑर ऑर्डर

स्वदेशी ब्यांकिंग कं. मुंबई

रु.

सही

(खातेदार)

बँकरचे त्याच्या खातेदाराशीं रुणकोचे नातें असतें. गिऱ्हाई-काच्या खात्याला पुरेशी रक्कम असेतोपर्यंत तो धनको या नात्यानें चेकच्या आधारें बँकरला पैसे देण्याविषयीं हुकूम करीत असतो. तेव्हां या हुकमाप्रमाणें पैसे देणें बँकरला क्रमप्राप्त असतें अथवा हुकमाप्रमाणें पैसे देण्याचा बँकरला अधिकार असतो तेव्हां ज्या ज्या वेळीं आपण चेक काढतो त्या त्या वेळीं बॅंकरला त्याच्याजवळील आपल्या शिलकेपैकीं रक्कम आपण सांगितल्याप्रमाणें द्यावी असा आपण त्याला अधिकार देतो. हा अधिकार त्यानें बजा-वला असतां आपणावर त्याचें कृत्य बंधनकारक होतें. परंतु खालील प्रसंगीं हा अधिकार बँकरला बजावतां येत नाहीं व जर त्यांनीं बजावलाच तर तो आपणांस होणाऱ्या नुकसानीबद्दल जबाबदार असतो.

(१) एखाद्यानें दुसऱ्याला चेक लिहून दिल्यावर त्याला मागाहून असें वाटूं लागतें कीं त्यानें तो त्याला द्यावयास नको होता. याचीं अनेक कारणें असूं शकतील. ज्या कोणत्या कल्पनेमुळें त्यानें तो चेक दिला तीं चुकीचीं असल्याचें आढळून येणें; गैरसमजुतीनें चेक दिला गेला असणें; प्रत्यक्ष देणें निघत असलेल्या रकमेपेक्षां जास्त रकमेचा चेक लिहिला जाणें; चेक भलत्याच इसमाच्या हातीं जाणें वगैरे अनेक कारणामुळें बँकेला लिहून चेकचे पैसे दिले गेले नस-ल्यास ते थांबविणें अवश्य होतें. अशा वेळीं ताबडतोब लेखी हुकुम देऊन सदरहु चेकचे पैसे देऊं नयेत असें बँकेला वेळेवर कळविलें असतां बँकरनें पैसे देतां कामा नयेत.

(२) चेक काढणारा इसम म्हणजे बँकरचा खातेदार मयत झालें असल्याबद्दलची बातमी बँकरला मिळाल्यास त्याचे हयातींत त्याचे हातून सुटलेल्या चेकचे पैसे बँकर देऊं शकत नाहा.

(३) खातेदाराचें दिवाळें निघालें असतां अथवा नादारीसंबंधीं शंका आल्यानें कोर्टांत प्रकरण चालू असून कोर्टातर्फे बँकरला हुकूम (गारनिशी ऑर्डर) आला असतां बँक चेकचे पैसे देऊं शकत नाहीं.

चेक हरवल्यास.

एखादा चेक हरवल्यास तो ज्याच्या नांवचा अगर ज्याच्या हातांत असेल त्यानें ताबडतोब त्या चेकशीं संबंध पोंचणाऱ्या सर्व व्यक्तींना कळवावें आणि बँकेलाही पैसे न दिले जाण्याबद्दल कळवावें. बँकेला पैसे देऊं नये म्हणून सांगण्याचा अधिकार फक्त मूळ चेक लिहिणाराला असल्यामुळें त्याच्याकडून योग्य तजवीज केली जाईल असें करावें. चेक जर पटविला गेला नसला तर चेक धारण करणाऱ्याला त्याबाबत हमीपत्र देऊन त्याची प्रत अगर पेठ मागतां येते. अशा हमीपत्रद्वारें प्रत अगर पेठ घेणारा मनुष्य लिहून देतो कीं हरवलेल्या चेकचे पैसे मूळ चेक काढणाऱ्याला द्यावे लागल्यास त्याची नुकसानभरपाई प्रत मागणारा करून देईल. अशा परिस्थितींत देण्यांत येणाऱ्या चेकवर शक्य तर लाल शाईनें "प्रत" (डुप्लीकेट) असा शेरा मारण्यांत यावा व बँकेला या "प्रती"चे पैसे देण्याबद्दल कळविण्यांत यावें.

कसर घेऊन हुंड्या पटविणें.

येथपर्यंत बँकेच्या ठेवींबाबत व्यवहारासंबंधीं विचार झाला. आतां कसर घेऊन हुंडया पटविण्याचा जो एक व्यवहार बँक करते त्यासंबंधीं विचार करावयाचा आहे. या ठिकाणीं मुख्यतः हुंडी व कसर या दोन पारिभाषिक शब्दांचा स्पष्टार्थ करून नंतर बँकेच्या या बाबतींतील कामागिरीचा उल्लेख करणें योग्य होणार आहे. यास्तव प्रथम हुंडी म्हणजे काय याकडे वळूं या.

हुंडी.

हुंडी या नांवानें मराठींत संबोधिल्या जाणाऱ्या कागदाला इंग्रजीमध्यें बिल ऑफ एक्सचेंज असें म्हणतात. हुंडीची व्याख्या पुढीलप्रमाणें करतां येईल. धनकोनें आपल्या ऋणकोवर त्याजकडून येणें असलेली नक्की रकम कांहीं एका मुदतीनंतर अगर मागतांक्षणींच आपणा स्वतःला अगर आपण सांगू त्याला देण्याविषयींचें जें पत्र अथवा जो हुकूम पाठविलेला असतो त्यास हुंडी असें म्हणतात.

हुंडीपत्राचा नमुना.

स्वस्ति श्री मुंबई बंदर महाशुभस्थान रा. रा. श्रीकृष्ण गणेश रास्ते यांसी पंढरपुराहून किकाशेट यांचा जयगोपाळ. वि. वि. आम्हीं तुम्हांवर हुंडी एक देणें केली. येथें राखिले शेटजी गणेशदास कृष्णाजी यांजपासून घेतले रु. ३०० (अक्षरीं तीनशें) याचे निम्मे रु. दीडशें याचे दुणें पुरे. यासी मुदत मिति भाद्रपद शुा १० रोज बुधवार पासून दिवस ३१ एकतीस खरें. नामें शहाजोग ठाव-

ठिकाणा चौकशी करून रुपये रीतीप्रमाणें देणें. मिति भाद्रपद शु॥ १० रोज बुधवार शके—— दस्तुर खुद.

इंग्रजी हुंडीचा नमुना.

ऑन डिमांड ऑर—— डेज आफ्टर डेट पे टू—— ऑर ऑर्डर दि सम ऑफ रुपीज——फॉर व्हॅल्यू रिसीव्हड.

सही——————

(भाषान्तर)——मागतांक्षणींच अगर आज तारखेपासून—— दिवसांनीं रक्कम रुपये आम्हां स्वत:ला अगर आम्ही सांगूं त्याला देणें. येणेंप्रमाणें रक्कम दिल्यास तुम्हांकडून येणें असलेली रक्कम आम्हांला पावली असें समजण्यांत येईल.

सही

(सावकार)

हुंडीपत्रांचें अस्तित्व काय कारणानें स्थापन झालें हें पहावयाचें झाल्यास व्यापाराच्या पद्धतीकडे थोडेंफार लक्ष पुरविलें पाहिजे. एखादा दुकानदार आपल्या मालाची विक्री करतो ती दोन प्रकारची असते. एक रोख विक्री व दुसरी उधार विक्री. या दुसऱ्या प्रकारच्या विक्रीनें त्याच्याजवळील मालाच्या रूपाचें भांडवल कमी होऊन तें गिऱ्हाइकाकडून येणें या स्वरूपांत दुसऱ्याच्या स्वाधीन झालेलें असतें. अशा वेळीं दुकानांत आणखी माल भरावयाचा झाल्यास अगर बाजारांत एखादा नवीन माल आला असून तो खरेदी करणें जरूर वाटत असल्यास त्या वेळीं सवदा करण्यास

जवळ पैसा नसल्यानें त्याला हातची संधि गमवावी लागेल. अशा वेळीं खरोखरच त्याच्याजवळ पैसा नाहीं असें नसून त्याचा पैसा दुसऱ्यांच्या हातांत अडकलेला असतो. अर्थात् तो ही उधारी वसूल करून त्या पैशानें आपणांस करावयाचा असलेला सवदा करील. परंतु उधारी वसूल करण्याकरितां गिऱ्हाइकाकडे गेला असतां गिऱ्हाइकाला त्या क्षणीं पैसे देतां येणें शक्य नसून कांहीं मुदत दिल्यास त्या मुदतींत पैसे देण्याचें गिऱ्हाईक कबूल करीत आहे असें आढळून आल्यास व्यापाऱ्याला आपला हेतु पार पाडणें अशक्य होतें. तेव्हां आतां गिऱ्हाइकाला तर मुदत द्यावयाची व आपणांस हवी असलेली रक्कमही उभी करावयाची असा दुहेरी हेतु साध्य करणें झाल्यास काय करावयाचें असा विचार करीत असतां या हुंडीपत्राचा आधार घ्यावा असें सुचलें असावें असें दिसतें. म्हणजे काय करावयाचें तर गिऱ्हाइकाला हवी असलेली मुदत देऊं करून त्या मुदतीअखेर तो खास रक्कम देईल याबद्दलचा लेखी पुरावा तयार करून त्या पुराव्यासह दुसऱ्या एखाद्या सावकारी पेढीवर जाऊन या लेखी वचनाच्या तारणावर कर्ज काढून रक्कम उभी करावयाची असा विचार दिसतो. तेव्हां एक लेखी पत्र (ज्याला आपण हुंडी म्हणतो तें) लिहावयाचें व त्यावर ऋणकोनें म्हणजे गिऱ्हाइकानें "वरीलप्रमाणें पैसे भरण्यास मी कबूल आहें" अशा अर्थाच्या वाक्यादाखल सही केली असतां हें कायदेशीर हुंडीपत्र झालें अथवा एक प्रकारचा कराराच्या कायद्याखालीं येणारा करारा झ ला.

याप्रमाणें ऋणकोकडून लिहून घेतल्यावर एक तर त्याजकडून खात्यावर येणें असलेली रक्कम अमूक वेळेला ती नक्की भरली जाण्याबद्दल तो कायदेशीर रीत्या बांधला गेला; व दुसरें या लेखी व कायदेशीर वचनाच्या तारणावर कोणी कर्जाऊ रक्कम देण्याचा धंदा करीत

असल्यास त्याजकडून कर्ज काढण्यास जरूर तें तारण देऊं करण्याचें साधन हातीं आलें असा दुहेरी फायदा झाला. तेव्हां आतां प्रश्न एवढाच राहतो कीं अशा तारणावर कर्जाऊ रक्कम देण्याचा धंदा करणारा सावकार कोणी आहे कीं नाहीं? तर हल्लीं बँक या नांवानीं संबोधिली जाणारी संस्था असल्या तारणावर कर्जाऊ रकमा देण्याचा धंदा करते हे सांगितलें म्हणजे वरील प्रश्नाचें उत्तर मिळतें. याच धंद्याला कसर घेऊन हुंडी पटविण्याचा धंदा असें म्हणतात.

गिऱ्हाईकाकडून येणें असलेलीं रक्कम अधिक तो जितक्या दिवसानंतर ही रक्कम देऊं म्हणत असेल तितक्या दिवसाचें व्याज मिळून जी रक्कम होईल ती रक्कम हुंडीमध्ये दर्शविलेली असते. व्यापारांत ज्या वेळीं आपला पैसा गिऱ्हाईकाकडे आडकलेला असेल व आपणाला पैशाची जरूर भासत असेल आणि गिऱ्हाईक तर मागणी केली असतां रोख पैसे ताबडतोब देण्याला असमर्थ असेल परंतु तो सालस आहे याबद्दल आपलीं खात्री असल्यास याप्रमाणें मुदत व व्याज मिळून होणाऱ्या रकमेची त्याजवर हुंडी काढून ती त्याजकडून स्वीकारून घ्यावी. स्वीकारणें याचा अर्थ त्यांनीं हुंडी पत्राप्रमाणें बिनर्शत पैसे देण्याचे कबूल करणें अथवा कित्येक प्रसंगीं प्रत्यक्ष देणें हा होय. यांनंतर ती हुंडी आपलें ज्या बँकेंत खातें आहे अशा बँकेकडे अगर खातें नसल्यास बँकेच्या पसंतीची ओळख दिल्यास कोणत्याहि बँकेंत घेऊन जावें, व ह्या हुंडीचे पैसे जरूर ती कसर कापून घेऊन मला द्यावे, अशा अर्थाची विनंति करावी. बँक या हुंडीशीं संबंध असणाऱ्या ऋणको व धनकोंच्या पतीसंबंधीं जरूर ती चौकशी करून समाधानकारक परिस्थिति आढळल्यास ही हुंडी कसर घेऊन विकत घेण्याचें कबूल करते.

बँकेची संमति मिळाल्यास हुंडी बँकेच्या नांवाची करून बँकेच्या स्वाधीन करावी. बँक त्यांचा हुंडीच्या तारणावर कर्जाऊ रक्कम देण्याबद्दल जो व्याजाचा दर असेल (डिस्काउन्ट रेट) त्या दरानें हुंडीचे पैसे ज्या मुदतीनंतर हातीं येणार असतील त्या मुदतीचें व्याज आकारून तें हुंडी रकमेंतून वजा करून बाकीची रक्कम गिऱ्हाइकास देते. या व्यवहारांत जी व्याजाची कपात झाली तिला कसर असें म्हणतात. वास्तविक ही व्याजाची रक्कम ऋणकोकडून दिली जाते, धनकोला जी रक्कम यावयाची होती ती त्याला मिळते

बँक या प्रकारच्या व्यवहारांत आपल्याजवळील भांडवल गुंतवते व या व्यवहारांत कसरीच्या रूपानें मिळणारी रक्कम ही बँकेच्या उत्पन्नाची एक बाब होय. अशा तऱ्हेने या व्यवहारापासून बँकेला ही उत्पन्न होते व देशांतील व्यापारी वर्गास पैशाचा पुरवठा होतो.

हुंडींत लिहिलेली मुदत संपतांच बँक हुंडी स्वीकारणाऱ्याला ती दाखवून रकमेची मागणी करते व रक्कम वसूल करते. एखादे वेळीं ऋणकोनें याप्रमाणें मागणी केली असतां रक्कम न भरल्यास बँक ती हुंडी डिस्‌ऑनर्ड म्हणजे अमान्य झाली असे मानून धनकोला हुंडी रकमेबद्दल जबाबदार धरते व याबाबतच्या म्हणजे निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट कायद्यान्वयें बँकेला दोहोपैकीं कोणालाहि जबाबदार धरतां येतें.

हुंडीचे प्रकार.

मागील भागांत हुंडीच्या व्यवहारासंबंधीं सामान्य माहिती दिली गेली. यानंतर येथें हुंडीचे प्रकार किती हें पहावयाचें आहे. आजच्या परिस्थितींत हुंडीचे देशी, स्थानिक व परदेशी हुंड्या असे तीन प्रकार आहेत. वास्तविक नेहमींचे प्रकार दोन. स्थानिक व परदेशी.

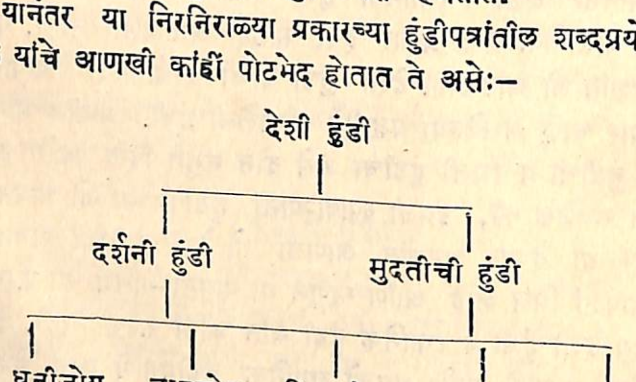
स्थानिक याचा अर्थ एखादे विशिष्ट गांववाचक करावयाचा नसून तो सर्वदेशवाचक करणें या ठिकाणीं जरूर आहे. इंग्रजींत ज्याला इन्लंड बिल म्हणतात त्या हुंड्यांना स्थानिक हुंड्या असें म्हणावयाचें. अशा अर्थानें स्थानिक हुंडी म्हणजे अशी हुंडी कीं जिचे पैसे देणार व घेणार ऋणको व धनको हे दोन्ही एकाच देशांतले आहेत; अथवा हुंडी ज्या गांवीं लिहिली गेली तें गांव व ज्या ठिकाणीं तिची भरपाई व्हावयाची तें गांव हीं दोन्ही एकाच देशांत असल्यास अशा हुंडीला स्थानिक हुंडी असें म्हणावयाचें. उदाहरणार्थः-- नाशिकाहून हुंडी लिहिली गेली व तिची भरपाई मुंबईस व्हावयाची असल्यास ती स्थानिक हुंडी; परंतु मुंबईस हुंडी लिहिली गेली व तिची भरपाई लंडनला व्हावयाची असेल तर ती परदेशी हुंडी. तिला इंग्रजींत फॉरीन बिल् असें म्हणतात. म्हणजे ज्या हुंडीचे धनको व रिणको हे भिन्न देशांतील असतील ती परदेशी हुंडी होय.

यानंतर देशी व स्थानिक हुंडी यांतील फरक काय हा प्रश्न येतो. वास्तविक असा प्रकार इतर कोठेंही आढळणार नाहीं. परंतु या देशांत तो आढळतो. देशी हुंडी याचा अर्थ हिंदी व्यापारांत पूर्वापार चालू असलेल्या पद्धतीनें काढलेली हुंडी. मागील भागांत देशी हुंडीचा व इंग्रजी हुंडीचा असे दोन नमुने दिले आहेत त्यावरून समजेल कीं, इंग्रजी व्यापाऱ्यांनीं हुंडीपत्राचा जो मायना—मसुदा या देशांत अमलांत आणला तो देशी हुंडीच्या मायना—मसुद्यापेक्षां भिन्न आहे आणि म्हणून या मायना—मसुद्याच्या फरकाशिवाय देशी हुंडी व स्थानिक हुंडी यांत कांहीं फरक नाहीं. देशी हुंडीचेही ऋणको आणि धनको स्थानिक हुंडीप्रमाणें याच देशांत राहणारे असले पाहिजेत.

आजच्या परिस्थितींत हे सर्व प्रकार उद्भवतात आणि याचें कारण व्यापाराचा विस्तार. प्राचीन व्यापार परदेशांशीं नव्हता असें नाहीं परंतु हुंडीच्या अस्तित्वाला ज्या प्रकारचा व्यापार जरूर असतो तो म्हणजे उधारीचा व्यापार प्राचीन काळीं परदेशांशीं नसल्यानें फक्त देशांतील व्यापाऱ्यांशींच उधारीचा व्यवहार होई आणि म्हणून ऋणको व धनको हे दोन्ही याच देशांतले असत. असा हा एकच प्रकार असल्यानें त्याच्या मागें आजच्यासारखीं विशेषणें लावण्याची जरूर नव्हती. हुंडी याचाच अर्थ स्थानिक हुंडी.

या तिन्ही प्रकारच्या हुंड्याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. एक दर्शनी हुंडी व दुसरा मुदतीची हुंडी. याला इंग्रजींत डिमांड बिल व पीरियड बिल असें म्हणतात. नांवावरून वरील शब्दांचा अर्थ सहज ध्यानांत येण्यासारखा आहे. ज्या हुंडीचे पैसे हुंडीपत्र दाखवतांच मिळावयाचे अगर भरावयाचे असतात तिला दर्शनी हुंडी असें म्हणतात तर ज्या हुंडीचे पैसे कांहीं एका मुदतीनंतर भरायाचे असतात तिला मुदतीची हुंडी असें म्हणतात.

यानंतर या निरनिराळ्या प्रकारच्या हुंडीपत्रांतील शब्दप्रयोगामुळें यांचे आणखी कांहीं पोटभेद होतात ते असे:—

वर दिल्याप्रमाणें हे पांच पोटभेद आहेत. त्यांचा अर्थ खालीं दिल्याप्रमाणें आहे.

धनीजोग हुंडी:-- ज्या मनुष्यानें रुपये देऊन हुंडी घेतली त्यासच तिचे रुपये मिळावें, इतरांस मिळूं नयेत अशा अर्थाचे शब्द ज्या हुंडीपत्रांत असतात त्यास धनीजोग हुंडी असें म्हणतात.

नामजोग हुंडी:-- ज्या हुंडीचे रुपये हुंडींत लिहिलेल्या मनुष्यासच मिळतात, इतरांस मिळत नाहींत, तिला नामजोग हुंडी असें म्हणतात.

निशाजोग हुंडी:— हुंडीचे पैसे ज्यास द्यावयाचे त्याची ओळख नसल्यामुळें त्याच्या अंगावरच्या खाणाखुणा वगैरे ज्या हुंडींत ओळख पटण्याकरितां लिहिलेल्या असतात त्या हुंडीला निशाजोग हुंडी म्हणतात.

शहाजोग हुंडी:— ज्या हुंडीचे रुपये हुंडी दाखविणाऱ्या कोणत्याही लायक (पतीच्या) मनुष्यास मिळतात तिला शहाजोग हुंडी म्हणतात.

जाबी:— ज्या हुंडीचे रुपये सावकाराकडे जमा करून हे रुपये अमुक मनुष्यास पोंचवून जबाब आणून द्यावा असें सावकारास सांगतात व तो सावकार ते रुपये पोचल्याचा जबाब आणून देतो त्यास जाबी हुंडी म्हणतात.

देशी हुंडीपत्राबाबत आणखी कांहीं पारिभाषिक शब्द आहेत त्यांचा उल्लेख याच ठिकाणीं करणें सोईचें होणार असल्यानें ते पुढें दिले आहेत.

अडत व अडत्या:— सराफी (बँकिंग) इत्यादि व्यवहारांत आपली हुंडी स्वीकारली जावी म्हणून जी सोय करून ठेविली असते तिला अडत असें म्हणतात. उदाहरणार्थ मुंबईस अ यांच्या पेढीवर रुपये

१०००० रोख नेऊन ठेवणें अगर त्यांनीं इतक्या रकमेपर्यंत रक्कम तुम्हांस देण्याचें कबूल करणें व नंतर तुम्ही वेळोवेळीं या खात्यांतून रक्कम दिली जाण्यासंबंधीं हुंडीपत्रें लिहिणें आणि त्याप्रमाणें हुंडी स्वीकारण्याचें अनें कबूल करणें ही सर्व व्यवस्था अडत या शब्दानें दर्शविली जाते. याप्रमाणें हुंडी स्वीकारण्याविषयीं ज्याकडे सोय केलेली असते त्यास अडत्या असें म्हणतात.

लहणें:— हुंडीचा ऐवज रोख अगर तितके ऐवजाचा माल किंवा तितक्या रकमेच्या पटतील अशा हुंड्या अडत्याकडे आंतून पाठवितात त्यास लहणें असें म्हणतात. इंग्रजीमध्यें अशा प्रकारच्या व्यवस्थेला 'कव्हर' असें म्हणतात. उदाहरणार्थ नाशीक येथील बनें कला १००रु. द्यावे अशा अर्थाचें हुंडीपत्र मुंबईस अवर लिहिल्यास आणि तत्पूर्वीं वर लिहिल्याप्रमाणें अडतीची व्यवस्था केलेली नसल्यास असें हुंडीपत्र लिहावयाचे व ताबडतोब आंतून १०० रु. अगर तितक्या किंमतीचा ऐवज अकडे रवाना करावयाचा. या ऐवजाला अगर रकमेला लहणें असें म्हणतात.

खोका:— हुंडी दिल्यावर सावकार आपले अडत्यास तुम्हांवर अमुक रुपयांची, अमुक मुदतीची वगैरे वर्णनात्मक हुंडी केल्या-बद्दल जें स्वतंत्र पत्र पाठवितो त्यास खोका अथवा जाब असें म्हणतात. इंग्रजीमध्यें याला 'ॲडव्हाइस' असें म्हणतात.

भरपाई:— हुंडीपत्राप्रमाणें पैसे मिळाल्यानें हुंडीवर यादाखल पावतीची सही करणें यास भरपाई असें म्हणतात. याला इंग्रजींत 'ॲकनॉलेजमेंट' अगर 'एन्डॉर्समेंट' असें म्हणतात. भरपाई झालेल्या हुंडीपत्राला खोका असेंही म्हणतात.

पेठ व परपेठ:— हुंडीपत्र गहाळ झालें तर त्याबद्दल जी हुंडी-पत्राची नक्कल देतात त्या नकलेस पेठ, आणि पेठहि गहाळ झाल्यास

याबद्दल जी नक्कल देतात त्याला परपेठ असें म्हणतात. पेठ अगर परपेठ देतांना मूळ हुंडीसंबंधीं अडत्याकडे पूर्ण चौकशी करणें इष्ट आहे.

भलावणपत्र:— अमुक मनुष्यास, अमुक मुदतींत, अमुकपर्यंत रुपये द्यावे असें जें एका सावकाराचें दुसऱ्यावर पत्र असतें त्यास भलावणपत्र असें म्हणतात. इंग्रजीमध्यें 'लेटर ऑफ क्रेडिट' असें म्हणतात.

येथपर्यंत या देशांत पूर्वापार चालत आलेल्या हुंडीसंबंधीं माहिती दिली आहे. आतां अलीकडील परिस्थितींत अस्तित्वांत आलेल्या स्थानिक हुंडीसंबंधीं विचार करावयाचा आहे. स्थानिक हुंडी व देशी हुंडी यांत केवळ व्याख्येच्या दृष्टीनें फारसा जरी फरक नाहीं तरी कायद्याच्या दृष्टीनें बराच फरक आहे. हुंडी, चेक्स, प्रॉमिसरी नोटा वगैरे संबंधीं खटल्यांचे निवाडे ज्या निगोशिएबल् इन्स्ट्रुमेंट्स् ॲक्ट नांवाच्या कायद्यान्वयें निवडले जातात तो कायदा कोणत्याही पौर्वात्य भाषेंत लिहिलेल्या हुंडीला साधारणतः लागू करण्यांत येत नाहीं आणि यामुळेंच थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे स्थानिक हुंडीचा अर्थ वरील कायद्याच्या कक्षेंत येणारी इंग्रजीमध्यें काढलेली हुंडी हा होय.

वरील कायद्यान्वयें स्थानिक हुंडीची व्याख्या पुढें दिल्याप्रमाणें होईल.— "धनकोनें आपल्या ऋणकोला दिलेला लेखी बिनशर्त हुकूम. या हुकुमान्वयें सदरहू खतांत लिहिलेली ठराविक रक्कम धनकोला अगर धनको सांगेल त्याला मागतांक्षणींच अगर खतांत लिहिलेली मुदत संपतांच ऋणकोनें भरावयाची असते." वरील व्याख्येवरून असें दिसून येईल कीं हुंडीपत्र एक तर लेखी असलें पाहिजे व त्यांत कोणत्याही प्रकारची शर्त असतां कामा नये. कांहींएक मुदत घालणें अगर मनुष्याला न टाळतां येण्यासारखी एखादी गोष्ट

झाल्यावर पैसे दिले जावे अशी अट घालणें या गोष्टी कायद्यान्वयें शर्त म्हणून ठरूं शकत नाहींत. उदाहरणार्थ अ नांवाच्या ऋणको-कडून हुंडीपत्राची भरली जावयाची रक्कम जर त्याच्या मरणानंतर भरण्यांत येईल असें ठरलें असेल तर त्यामुळें ही हुंडी बेकायदेशीर होऊं शकत नाहीं. परंतु जर हुंडीची रक्कम अनें स्वतःचें लग्न झाल्यावर भरावी असें ठरलें असेल तर ही गोष्ट अला टाळतां येण्यासारखी असल्यानें कायद्यांत दिलेल्या बिनशर्त या शब्दाच्या व्याख्येंत ही अट बसत नाहीं म्हणून ही असली हुंडी कायदेशीर ठरणार नाहीं.

यानंतर आणखी विशेष म्हणजे हुंडींत मागतांक्षणींच अगर कांहीं एका निश्चित करतां येणाऱ्या मुदतीनंतर रक्कम दिली जावी अशा अर्थाचा उल्लेख असला पाहिजे. त्याचप्रमाणें हुंडींतील रक्कम निश्चित आंकड्यांत मांडली असली पाहिजे. कायद्यान्वयें निश्चित रक्कम या व्याख्येंत पुढील काळांतील व्याज अगर ठराविक हुंडणा-वळीच्या दरानें होणारा फरक यांचा समावेश होतो. हुंडीची रक्कम ज्यास द्यावयाची त्याच्या नांवाचा स्पष्ट निर्देश केलेला असला पाहिजे. मग हा नामनिर्देश त्याच्या हुद्यासंबंधीं असला तरी चालतो.

मुदतीची स्थानिक हुंडी असल्यास ती ज्यावर काढली असेल त्याजकडून स्वीकारली जावी लागते. याचा अर्थ ज्यावर हुंडी काढली आहे त्यानें, हुंडींत लिहिलेली रक्कम व मुदत मान्य असून सद-रहू वेळेला रक्कम भरली जाईल अशा अर्थाची हमी दर्शविणारी सही त्या ऋणकोनें करावयाची असते. सदरहूप्रमाणें मुदत आधिक तीन दिवस इतका काळ लोटल्यावर या हुंडीचे पैसे भरावयाचे असतात. हे अधिक तीन दिवस व्यापारी रिवाजामुळें मिळतात. याला इंग्र-जींत 'डेज ऑफ ग्रेस' असें म्हणतात.

हुंडी स्वीकारणें म्हणजे काय याचा अर्थ वर दिलाच आहे. हुंडी स्वीकारण्याचे दोन प्रकार आहेत. एका प्रकाराला जनरल ॲक्सेप्टन्स म्हणजे बिनशर्त स्वीकार असें म्हणतात, तर दुसऱ्या प्रकाराला क्वालिफाइड ॲक्सेप्टन्स म्हणजे कांहीं अट घालून स्वीकारलेली हुंडी असें म्हणतात. पहिल्या प्रकारचा स्वीकार म्हणजे धनकोनें लिहिलेली मुदत व रक्कम मान्य करणें, आणि दुसऱ्या प्रकारचा स्वीकार म्हणजे धनकोनें लिहिलेल्या रकमेपेक्षां कमी रक्कम अथवा लिहिलेल्या मुदतीपेक्षां कमी अधिक मुदत दर्शविणारा एखादा शेरा हुंडी स्वीकारण्याकरितां आली असतांना ऋणकोनें करणें व त्याखालीं स्वीकारण्यादाखल सही करणें याला क्वालिफाइड ॲक्सेप्टन्स म्हणजे शर्त-स्वीकार असें म्हणावयाचें.

याप्रमाणें कांहींएक शर्त घालून स्वीकारली गेलेली हुंडी धनकोनें वाटल्यास परत (Dishonour) झाली असें समजावें अगर त्यांत घातलेली शर्त वर दिल्याप्रमाणें कायद्याला मंजूर असलेल्या शर्तींपैकीं असल्यास मान्य समजावी.

अशा तऱ्हेनें स्वीकार करणाऱ्या ऋणकोची जबाबदारी निगोशिएबल इन्स्टुमेंट्स् कायद्याच्या कलम ३२ अन्वयें पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.—साधारणतः कांहींएक विरुद्ध मुद्देसूद करार नसल्यास कोणत्याही प्रॉमिसरी नोटीवर अगर हुंडीवर(बिल ऑफ एक्सचेंज) रक्कम भरण्याची हमी घेण्यादाखल सही करणाऱ्या ऋणकोनें सदरहू खताची रक्कम खतांतील अटींप्रमाणें, खतान्वयें ज्या कोणास द्यावयाची असेल, त्यास ती कोणतीही सबब न सांगतां दिलीच पाहिजे. याप्रमाणें रक्कम न भरल्यास ही प्रॉमिसरी नोट लिहिणारा अगर हुंडी स्वीकारणारा मनुष्य विरुद्धपक्षाला यामुळें होणाऱ्या नुकसानीबद्दल जबाबदार आहे.

एखादी हुंडी स्वीकारण्याकरितां पाठविली असतां न स्वीकारली जाणें अगर स्वीकारली गेल्यावर हुंडींतील मुदत संपतांक्षणींच तिची भरपाई न होणें या दोन कारणांनीं हुंडी परतविली गेली असें म्हणतात. भरपाई होण्याकरितां ठराविक दिवशीं हुंडी स्वीकारणाऱ्याच्या दुकानीं अगर त्याच्या घरीं योग्य मुदतींत हुंडी दाखविण्यांत आली पाहिजे. हुंडी स्वीकारणार अगर त्याचा अधिकारयुक्त गुमास्ता यावरच हुंडी बजाविली पाहिजे. हुंडी परतविली गेल्यास हुंडी काढणाऱ्या इसमास त्याचप्रमाणें हुंडीशीं संबंध असणाऱ्या इतर सर्व इसमांस तात्रडतोब लेखी सूचना द्यावयास पाहिजे. सूचना लेखीच असली पाहिजे असें जरी कायद्यानें प्रतिपादिलेलें नाहीं तरी ती लेखी असणें जास्त हितावह आहे. हुंडीचे पैसे घेणारा व भरपाई करणारा मनुष्य जर एकाच गांवांतील असतील तर हुंडी परतविली गेली त्याचे दुसरे दिवशीं ही सूचना परतविणाऱ्या इसमास मिळेल अशा बेतानें ती रवाना झाली पाहिजे. परंतु हे दोन असामी जर भिन्न भिन्न गांवीं असतील तर ही सूचना हुंडी परतविल्या तारखेच्या दुसऱ्या दिवशीं रवाना करण्यांत आली पाहिजे. सूचनेवर योग्य पत्ता लिहिला असून पोस्टामार्फत रवाना करण्यांत आली असतां ती पोस्टामार्फत पाठविली गेली आहे याबद्दल पुरावा असला म्हणजे झालें. मग ती सूचना त्या आसामीस मिळाली नसली तरी पुढील तजविजीस कायद्यानें बाध येत नाहीं. याकरितां अशी सूचना पोस्टामार्फत पाठवतेवेळीं पोस्टाकडून सार्टिफिकेट ऑफ पोस्टिंग घ्यावें हें बरें. याप्रमाणें मुदतींत नोटीस न दिल्यास हुंडी काढणारा इसम (ड्रॉवर) व हुंडीशीं संबंध असणारे इतर इसम (एनडॉर्सर्स) हे जबाबदार धरले जात नाहींत.

ही सूचना जी द्यावयाची असते तिनें या सर्व इसमांकडून पैशाची मागणी करावयाची नसून त्यांना त्यांच्या त्यांच्या जबाब-

दारीची जाणीव या सूचनेनें करावयाची असते. यांपैकीं एखाद्या इसमास हुंडी परतविली गेली असल्याचें कांहीं कारणांनीं माहित असलें तरी योग्य वेळीं त्यालाहि स्वतंत्र सूचना दिली गेली पाहिजे. ज्याला सूचना पाठविली तो इसम मयत असल्यास आणि त्याच्या मरणाची बातमी सूचना पाठविणाऱ्या इसमास तत्पूर्वी नव्हती असें सिद्ध झाल्यास ती सूचना कायदेशीर ठरूं शकते.

याप्रमाणें सूचना देऊन शिवाय ती हुंडी नोटरीकडे अगर महाजन असोसिएशनकडे नोंदून घेतली पाहिजे. नोटरीकडे हुंडी नोंदण्याकरितां नेली असतांना तो आपल्या नोंदबुकांत हुंडीसंबंधीं सर्व हकीकत उतरवून घेतो. ही नोंद योग्य मुदतींत झाली पाहिजे आणि त्यांत हुंडी परतविली गेल्याची तारीख व परतविली गेली असल्याचीं कारणें नमूद केलीं असलीं पाहिजेत. या नोंदीबद्दल नोटरीला कांहीं फी द्यावी लागते आणि ही फी व पुढील मुदतीचें व्याज हुंडी परतविणाऱ्या इसमाकडून वसूल करतां येते.

देशी व स्थानिक हुंड्यांसंबंधीं जरूर ती सर्व माहिती आतां-पर्यंतच्या भागांत दिली गेली. यापुढें आतां परदेशी हुंडी, हुंडणावळ, निरनिराळ्या राष्ट्रांतील नाण्यांचे देवघेवींचें प्रमाण वगैरे-संबंधीं हकीकत येईल.

(सकराय) (नकारचे) यांचा उल्लेख कां नाही?

परदेशी अगर विलायती हुंडी.

हुंडी म्हणजे काय याचा स्पष्टार्थ आतांपर्यंतच्या प्रकरणांत अनेक ठिकाणीं करण्यांत आला असल्यानें ह्या ठिकाणीं त्याच्या अर्थाची पुन्हा व्याख्या करीत न बसतां देशी अगर स्थानिक हुंडी व परदेशी हुंडी (फॉरिन बिल ऑफ एक्सचेंज) यांतील फरक काय एवढेंच पहावयाचें आहे.

ज्या हुंडीचे ऋणको व धनको एकाच देशांतील असतात तिला स्थानिक हुंडी असें म्हणतात; तर ज्या वेळीं हुंडी ज्यावर काढिली तो समजा फ्रान्समध्यें आहे व ज्यानें हुंडी काढिली तो समजा हिंदुस्थान अगर इंग्लंडमध्यें आहे, तर अशा या हुंडीला परदेशी हुंडी असें म्हणतात. म्हणजे परदेशी हुंडीस ऋणको व धनको निरनिराळ्या देशाचे रहिवासी असले पाहिजेत. परदेशी हुंडीचेहि दर्शनी व मुदतीची असे दोन पोटभेद आहेतच. साधारणपणें ऋणकोच्या गांवाला टपाल पोंचण्यास जितके दिवस लागतात तितके दिवसांचा उल्लेख हुंडींत करून त्यानंतर दर्शनी अगर अमुक दिवसांनीं रक्कम द्यावी असें लिहिलेलें असतें.

परदेशी हुंडीचा नमुना.

Exchange for £ 1000.

Paris..............193

Stamp

Sixty days after sight, pay this first of exchange (second andthird of the same tenor and date not paid) to the order of Henry Sykes, the sum of one thousand pounds value received.

To, M. Soincaire.

James Smith & Co.

East Circle, Leeds.

भाषान्तर

१००० पौंडाबद्दल

पॅरीस..........१९३

तिकीट | हुंडी दाखविल्या तारखेपासून साठ दिवसांनीं या पहिल्या प्रती दाखल (याच रकमेच्या वर्णनाची व तारखेची दुसरी व तिसरी प्रत रद्द समजणें) रा. हेन्री साइक्स यांस अगर ते सांगतील त्यांस एक हजार पौंड भरणें; याबद्दल त्यांजकडून आम्हांला मोबदला मिळाला आहे.

सही (धनको)

मेसर्स जेम्स स्मिथ ॲण्ड को.

इस्ट सर्कल, लीड्स्.

परदेशी हुंडीच्या नेहमीं तीन प्रती काढतात. पहिली प्रत पहिल्या मेलनें पाठवावयाची व दुसरी दुसऱ्या मेलनें पाठवावयाची व त्यांत लिहावयाचें कीं जी कोणती प्रत आधीं मिळेल ती खरी धरून बाकीच्या प्रती रद्द समजणें.

ही हुंडी काढून धनको हेन्री साइक्सला ती देतो व अशी एक हुंडी तुम्हांवर काढली आहे वगैरे अर्थाची सूचना म्हणून ऋणकोला पत्र लिहितो.

निर्यात व्यापारांत अशा हुंड्या फार निघतात व त्यांत बहुतेक व्यापाऱ्यांचा ऋणको व धनको म्हणून फार संबंध असतो. उदाहरणार्थ मुंबईहून कोबे येथील एखाद्या जपान्यानें कांहीं माल मागविला असें समजू या. या आर्डरसोबत कांहीं मालाची किंमत जपानी

पाठवीत नाहीं. वास्तविक माल हातीं अगर निदान आपल्या प्रांतांत आल्याशिवाय त्यांनीं तरी व्यापारी या दृष्टीनें अगोदरच हातचा पैसा कां अडकवून ठेवावा ? बरें, उलट बाजूनें मुंबईच्या व्यापाऱ्यानें आपला माल हातचा घालवावयाचा आणि पैशाची वाट पहात बसावयाचें हेंही व्यापारी दृष्टीनें वावगें ठरतें.

शिवाय यांत नुसती पैशाची वाट पहात बसावयाची एवढीच गोष्ट असती तर एकवार पत्करलें असतें. परंतु जर कदाचित् त्या जपान्यानें पैसे भरलेच नाहींत तर मालापरी माल गेला व पुन्हा फिर्यादी-अर्यादी करीत बसण्याची शिक्षाच जणूं भोगावी लागली असा प्रसंग येणार ! तेव्हां अशा परिस्थितींत हा व्यवहार व्हावा कसा ?

अशा प्रसंगीं ब्यांकरनें मध्यस्थी करण्याचें पत्करल्यामुळें हा प्रश्न सुटला व या मध्यस्थींत उपयोगांत आणलें जाणारें साधन जें हुंडी-पत्र त्याच्या अस्तित्वामुळें आज घटकेला निर्यात व्यापारांत पुढें दिल्याप्रमाणें व्यवहार करण्याचा प्रघात पडला आहे.

मुंबईहून आपला हा व्यापारी आतां जपान्याच्या आर्डरबर-हुकूम माल बोटीवर चढवितो. माल बोटीवर चढविल्यावर आगबोट कंपनीकडून रेल्वेवरून जाणाऱ्या मालाबाबत जशी रेल्वे रसीद मिळते तद्वत् बिल् ऑफ लेडिंग नांवाची रसीद मिळते. ही रसीद बंदरावरच असलेल्या विमाकंपनीच्या कचेरींत दाखवून त्या रसीदींत नमूद झालेल्या मालाचा विमा उतरवितात. नंतर ही रसीद व विमा कंपनीकडून मिळालेली विम्याची पॉलिसी आपले इन्व्हाईस (बीजक-पट्टी) इतके कागद एकत्र करून त्यासोबत त्या जपान्यावर मुंबईचा हा व्यापारी एक हुंडी काढतो. ती हुंडी मुंबई येथील असले व्यवहार करणाऱ्या एखाद्या ब्यांकेकडे तो घेऊन जातो. या हुंडींत

हुंडीची रक्कम या ब्यांकेच्या जपानमधील अडत्यास भरावी असें म्हटलेलें असतें. म्हणजे या हुंडीचे पैसे या ब्यांकेला मिळावयाचे असल्यानें ती ब्यांक आज या व्यापाऱ्यास जरूरच असेल तर कांहीं रक्कम या तारणावर उसनवार देते. म्हणजे माल हातचा जातांच थोडेबहुत तरी पैसे या पद्धतीमुळें व्यापाऱ्याच्या हातीं खेळतात. आतां हे हुंडीपत्रासहित सर्व कागदपत्र या ब्यांकेच्या स्वाधीन हा व्यापारी करतो व ब्यांक ते आपल्या जपानमधील अडत्यास पाठविते.

या कागदपत्रांसोबत एक 'लेटर ऑफ हायपॉथिकेशन' म्हणून संबोधिलें जाणारें पत्र हा व्यापारी येथील ब्यांकरला देतो. या पत्रा-मार्फत अशा तऱ्हेचा अधिकार हा व्यापारी ब्यांकरला देतो कीं जर त्या जपान्यानें या हुंडीचे पैसे भरून माल सोडवून घेतला नाहीं तर तुम्ही तो योग्य मुदतीनंतर लिलावानें विकून आपले पैसे वसूल करावे.

ब्यांकर आपल्या जपानमधील अडत्यास हे सर्व कागदपत्र पाठ-वितो. कागदपत्र पावल्यावर हा अडत्या त्या जपानी व्यापाऱ्याला पत्र लिहून अगर शक्य असल्यास समक्ष भेटून सांगतो 'कीं मज-जवळ तुम्हांवर काढलेली जी हुंडी आहे तिची तुम्हांकडून भरपाई झाल्यास मी तुम्हांला या मालासंबंधींची आगबोट कंपनीची रसीद व विम्याची पॉलिसी देईन. ही रसीद दाखविल्याखेरीज आगबोट कंपनी माल देत नाहीं. हुंडीची भरपाई घेतल्याखेरीज ही रसीद हातीं येत नाहीं.

येथपर्यंत दिलेल्या निर्यात व्यापारांतील या व्यवहारपद्धतिवरून ब्यांकरमार्फत हुंडीच्या आधारें परदेशी माल पाठविणें कसें सुरक्षित आहे याची योग्य कल्पना येईल व हुंडीपत्राचें महत्त्व किती आहे तेंही ध्यानीं येईल.

परदेशी हुंडीबाबत एक आणखी महत्त्वाची बाब म्हणजे तिचे

पैसे ज्यानें भरावयाचे आहेत तो ज्या देशांत असेल त्या देशांत चालू असलेल्या नाण्यांत हुंडीची रक्कमभरपाई केली जावयाची असते. तेव्हां आपल्या देशांतील नाणें व त्यांच्या देशांतील नाणें यांचे परस्पर देवघेवीचें प्रमाण काय हें हुंडी काढणाऱ्याला माहीत असलें पाहिजे. म्हणजेच त्याला या प्रमाणांत त्याच्या देशांतील नाण्याप्रमाणें जितकी रक्कम होत असेल तितकी रक्कम हुंडींत नमूद करतां येईल. या ठिकाणीं या विषयाचा जास्त ऊहापोह करणें जरूर आहे. इंग्रजींत फॉरीन एक्सचेंज असें ज्याला म्हणतात तो हा विषय फार कठीण व गुंतागुंतीचा आहे.

परदेशी हुंडीसंबंधीं जी एक महत्त्वाची बाब आहे ती म्हणजे या हुंडीचे पैसे ज्यानें भरावयाचे आहेत तो ज्या देशांत असेल त्या देशांत चालू असलेल्या नाण्यांत हुंडीमधील रकमेचा निर्देश करावा लागतो. आरंभीं दिलेल्या परदेशी हुंडीच्या नमुन्याप्रमाणें पॅरीसमध्यें असणाऱ्या धनकोनें इग्लंडमध्यें असणाऱ्या आपल्या ऋणकोवर काढावयाच्या हुंडींत हुंडीची रक्कम पौंडातच दर्शविली आहे. कारण ऋणको ज्या देशांत म्हणजे इंग्लंडमध्यें आहे तेथें पौंड हें नाणें चालू आहे. उलट लंडन येथील धनकोला पॅरीस येथील ऋणकोवर हुंडी काढण्याची झाल्यास त्या हुंडींत दर्शविण्यांत येणारी रक्कम फ्रँक्समध्यें दर्शविण्यांत येईल. याच नियमानुसार प्रत्येक भिन्न भिन्न देशांतील व्यवहार करण्यांत येतात. बहुतेक सर्व राष्ट्रांतून वजन, धातु, मोल या दृष्टींनीं भिन्न भिन्न स्वरूपाचीं नाणीं प्रचलित आहेत. तेव्हां हीं सर्व नाणीं आधुनिक आयात निर्यात करणाऱ्या व्यापाऱ्यास माहीत असलीं पाहिजेत.

कांहीं प्रमुख देशांतून सध्या चालू असलेल्या नाण्यांचीं नांवें पुढें दिलीं आहेत.

इंग्लंड	पौंड	शिलिंग	पेन्स
फ्रान्स	फ्रँक्स्	सेंटस्	
अमेरिका	डॉलर्स	,,	
जपान	येन्	सेन्	
चीन	डॉलर्स	सेंटस्	
जर्मनी	मार्क्स्	,,	
रशिया	रूबल्स्	,,	
हिंदुस्थान	रुपये	आणे	पै

नाण्यांची संस्था अस्तित्वांत येण्यापूर्वी राष्ट्राराष्ट्रांमध्यें अगर व्यक्तीव्यक्तींमध्यें होणारे व्यवहार जिनसेला जिन्नस देऊन होत असत. या पद्धतींत कित्येक प्रसंगीं मोबदल्यांत मिळणाऱ्या जिनसेची जरूरी नसल्यास व्यवहार करणें जड जाई. त्याकरितां समाजानें अशी एक जिन्नस शोधून काढली कीं त्या जिनसेचा उपयोग देवघेवींच्या या व्यवहारांत **स्वसंतोषानें सदैव दिली घेतली जाणारी वस्तु** असा ठरला, आणि ही वस्तु म्हणजे सोनें ही धातु होय. ज्या कोणत्याही पदार्थाचा नाण्याचे कामीं उपयोग करावयाचा असतो त्याचे अंगीं कमींत कमी सात विशिष्ट गुण असावे लागतात. आणि हे सातही गुण बहुतांशीं जगांतील सर्व वस्तूंत सोनें या धातूंचेंच ठिकाणीं असल्याचें आढळून आल्यावरून त्या धातूचा उपयोग जगांतील बहुतेक राष्ट्रांतून नाण्याचे कामीं करण्यांत येत आहे. सोन्याचे खालोखाल चांदीचा नंबर लागतो आणि म्हणून कित्येक राष्ट्रांतून चांदीचींही नाणीं चालू आहेत.

वरील विवेचनावरून हें ध्यानीं येईल कीं व्यापारांत विकल्या जाणाऱ्या मालाचा मोबदला व्यापारी या सोनें किंवा चांदीच्या नाण्यांत बाजारभावाच्या आधारें घेतो. हा भाव तो ज्या देशांत

रहात असेल त्या देशांतील बाजारपेठेमधला असल्यानें त्यानें आपल्या मालाचा मोबदला म्हणून आकारलेली किंमत त्याच्या देशांत प्रचलित असलेल्या नाण्यांमध्यें असणार.

आतां आपण अशी कल्पना करूं या कीं, पॅरीस (फ्रान्स) येथील एका व्यापाऱ्यानें कांहीं रेशीम इंग्लिश व्यापाऱ्यास लंडन येथें पाठविलें. या मालाची किंमत फ्रान्समधील बाजारभावाप्रमाणें समजा एक हजार फ्रँक्स झाली, म्हणजे इतकी रक्कम हा फ्रेंच व्यापारी इंग्लिश व्यापाऱ्याकडे मागूं शकतो. आणि या रकमेची मागणी त्यानें जर हुंडीपत्रामार्फत केली तर पूर्वीं दिलेल्या हुंडीरिवाजाप्रमाणें ही मागणी इंग्लिश मनुष्याच्या नाण्यांत म्हणजे पौंडांत केली पाहिजे. तेव्हां आतां या फ्रेंच व्यापाऱ्यापुढें असा प्रश्न येतो कीं, किती पौंड मागावयाचे. आणि याचें उत्तर जितके पौंड मिळाले असतां याला घेणें होत असलेली एक हजार फ्रँक्सची रक्कम मिळाली असें वाटेल तितक्या पौंडांची मागणी करणें हें होय. म्हणजे आतां या मोबदल्याचें प्रमाण ठरविलें पाहिजे.

वर दिल्याप्रमाणें मालाचा मोबदला नाण्यांत देण्याचा रिवाज चहूंकडे प्रचलित असल्यानें अर्थात् या ठिकाणीं हा मोबदला या दोन देशांत चालू असलेल्या नाण्यांतच दिला जाणार हें खास. तेव्हां या दोन देशांत चालू असलेल्या नाण्याचें परस्परप्रमाण कळलें म्हणजे आपले मोबदल्याचें प्रमाण ठरवितां येणें शक्य आहे. या दोन्ही देशांत सोन्याचें नाणें चालू आहे. प्रत्येक देशांत चालू असलेलें नाणें कांहीं एका वजनाचें व आकाराचें ठरवून टाकण्यांत आलेलें असतें. त्याप्रमाणें इंग्लंडमध्यें चालू असलेला पौंड हा २४ कॅरेट (कॅरेट हें एक सोन्याचें माप) वजनाचा आहे. आणि त्यांत शुद्ध सोनें २२ कॅरेट आहे. म्हणजे दोन कॅरे-

टचा भाग असें धरल्यास $\frac{11}{12}$ इतकें शुद्ध सोनें इंग्लिश पौंडांत आहे. आणि नाण्याच्या अंगीं जरूर असलेला काठिणपणा येण्या-करितां $\frac{1}{12}$ भाग इतर धातूंचे मिश्रणाचा आहे. फ्रान्समध्यें प्रच-लित असलेल्या नाण्याचें वजन $\frac{9}{10}$ आहे. म्हणजे एकूण वजन २० कॅरेट व त्यापैकीं १८ कॅरेट शुद्ध सोन्याचें प्रमाण आहे.

आतां किती पौंड म्हणजे अमुक इतके फ्रँक्स हें ठरवितांना पौंडामधील सोनें फ्रान्समधील सराफबाजारांतील भावाप्रमाणें जितक्या फ्रॅंक्सना विकत मिळूं शकेल तितके फ्रँक्स म्हणजे एक पौंड हें प्रमाण ठरलें. या ठिकाणीं एक गोष्ट निदर्शनास येईल. ती अशी कीं आज ज्या बाजारभावांत हें प्रमाण ठरलें त्या सराफबाजारां-तील भावांत फरक होतांच हें प्रमाण बिघडूं शकेल.

आपण असें धरूं या कीं, फ्रान्समधील बाजारभावाप्रमाणें इंग्लिश पौंडांतील २२ कॅरेट शुद्ध सोनें २५ फ्रँक्स व २२ सेंट्स इतक्या किंमतीस मिळत आहे. तेव्हां अशा वेळीं पॅरीस व लंडन यांजमधील देवघेवीच्या व्यवहारांत पौंडास २५ फ्रँक्स २२ सेंट्स हे फ्रेंच नाण्यांतील मोबदल्याचें प्रमाण धरण्यांत येईल. या प्रमाणास मिंट पार ऑफ् एक्सचेंज म्हणजे देशांतील टांकसाळीमार्फत देण्यांत येणारे मोबदल्याचें प्रमाण असें म्हणतात. परंतु याच प्रमाणांत व्यव-हार मात्र घडत नाहींत. कारण हें प्रमाण नाण्यांमधील सोनें या धातूच्या मूळ किंमतीच्या मोबदल्याचें असल्यानें यांत व्यवहारप्रसंगीं रवानगी खर्चाची भर घालण्यांत येते आणि नंतर जें प्रमाण ठरतें तें आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याचे हुंडीपत्रामार्फत होणाऱ्या व्यवहारांत नाण्याच्या मोबदल्याचें प्रमाण ठरूं शकतें. आपलें चालू उदाहरण घेऊं या. फ्रेंचांचें टांकसाळमोबदला प्रमाण एका पौंडास २५.२२ असें आहे असें आपण वर धरलेंच आहे. हा झाला मिंट पार ऑफ्

एक्सचेंज व यांत इतक्या किंमतीचें सोनें मोबदला म्हणून लंडनला पाठवावयाचें झाल्यास त्यास लागणारा खर्च हा मिळविला पाहिजे. समजा हा खर्च लंडन ते पॅरीस यांचे दरम्यान एक पौंडांत असलेल्या वजनाचें सोनें पोस्टामार्फत रवाना करण्यास १० सेंट्स येतो, तर पूर्वीचा मिंट पार २५.२२ फ्रॅन्क अधिक हा १० सेंटस् म्हणजे २५.३२ फ्रॅंक्स हा पॅरीस व लंडन यांमधील एक्सचेंजचा दर ठरतो. प्रत्यक्ष व्यवहारांत दिसणारा एक्सचेंजचा दर कित्येक प्रसंगीं आतांच्या या प्रमाणांत सांपडत नाहीं. याचें कारण पुढें येणारच असल्यानें तूर्त आतां निघालेल्या या प्रमाणास लंडन ते पॅरीस यांमधील एक्सचेंज रेट असें न धरितां त्याला एक निराळेंच नांव देण्यांत येत असतें. तें म्हणजे या प्रमाणास गोल्ड ऑर स्पेसीपॉइंट असें म्हणतात. म्हणजे निव्वळ सोनें रवाना करावयाचें असल्यास जास्तींत जास्त येणारा खर्च.

या गोल्ड पॉइंटचें मॅक्झीमम् म्हणजे जास्तींत जास्त गोल्ड पॉइंट व मिनिमम् म्हणजे कमींत कमी गोल्ड पॉइंट असे दोन भाग करण्यांत येतात. या दोनपैकीं मक्झीमम्संबंधीं सविस्तर माहिती वर दिलीच आहे. मिनिमम्संबंधीं इतकेंच लिहावयाचें कीं मिंट पार ऑफ एक्सचेंज म्हणजे चालू उदाहरणांतील आपलें २५·२२ हें प्रमाण यांतून रवानगीखर्च १० सेंटस् कमी केले असतां येणारें प्रमाण म्हणजे २५.१२ फ्रॅंक्स् यास या ठिकाणीं मिनिमम् गोल्ड पॉइंट असें म्हणण्यांत येईल.

— —

हुंडणावळ.

मागील भागांत गोल्ड अगर स्पेसीपॉइंट, मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंट व मिनिमम् गोल्ड पॉइंट या तिन्हींसंबंधीं थोडीबहुत माहिती आली आहे. गोल्ड पॉइंट अर्थात् टांकसाळमोबदला प्रमाण, यांत आणखी रवानगीखर्च मिळविला असतां येणारे प्रमाणास मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंट असें म्हणतात. म्हणजे काय तर एका फ्रेंचमनला पॅरीसहून लंडनला एक पौंडाचा मोबदला पाठवावयाचा झाल्यास जास्तींत जास्त २५ फ्रँक्स आणि ३२ सेंट्स खर्च येतो. म्हणून प्रत्यक्ष सोनें पाठविलें असतां जास्तींत जास्त येणाऱ्या खर्चाचें जें प्रमाण त्यास मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंट असें म्हणतात.

टांकसाळमोबदला प्रमाणांतून रवानगीखर्च वजा जातां येणारें जें प्रमाण त्यास मिनिमम् गोल्ड पॉइंट म्हणतात. ही वजावाट कां करावयाची याचा खुलासा होण्याकरितां पुढील एक उदाहरण घेऊं या. समजा एका फ्रेंच व्यापाऱ्यानें लंडनहून कांहीं माल मागविला. अर्थात् या मालाच्या किंमतीपुरता लंडनचा व्यापारी हा या फ्रेंच व्यापाऱ्याचा सावकार ठरतो आणि त्यास याजपासून घेणें असलेली रक्कम त्यानें मागविली असतां यानें पाठविली पाहिजे हें उघड आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारांत उत्पन्न होणारीं अशा तऱ्हेचीं देणीं-घेणीं हीं सदैव मागून घेण्यांत येतात असें नाहीं कारण व्यापारानिमित्त कित्येक प्रसंगीं या लंडनच्या व्यापाऱ्यासही पॅरीसला खरेदीकरितां जावें लागतें आणि अशा समयाविषयीं बरीच खात्री असल्यास हा ब्रिटिश व्यापारी पॅरीसमध्यें त्याला घेणें असलेली रक्कम प्रत्यक्ष

लंडनला बोलावून न घेतां तेथेंच म्हणजे पॅरीसला आपले खातीं जमा करून ठेवण्यास सांगतो. परंतु अशा तऱ्हेनें जमाखर्च करण्यांत टांकसाळ मोबदला प्रमाणांत जमाखर्च केल्यास फेंच व्यापाऱ्यास रवानगीरूपी येणाऱ्या खर्चाची बचत झाल्यानें नफाच व्हावयाचा; परंतु हा नफा ब्रिटिश व्यापारी मिळवूं पाहतो आणि तो त्याला मिळूं देण्यांत फ्रेंच व्यापाऱ्याचें नुकसान होत नसल्यास फ्रेंच व्यापारी त्याचें म्हणणें कबूल करूं शकतो, आणि या कबूलीनंतर होणाऱ्या देण्याघेण्यांत जमाखर्चाच्या मोबदल्याचें प्रमाण जें स्वीकारलें जातें त्यास मिनिमम् गोल्ड पॉइन्ट म्हणतात.

फ्रेंच व्यापाऱ्यास ब्रिटिश व्यापाऱ्याचा एक पौंड द्यावयाचा झाल्यास टांकसाळ मोबदला प्रमाणान्वयें २५ फ्रॅंक्स व २२ सेंटस् इतके खिशांतून काढलेच पाहिजेत; आणि एवढ्या किंमतीस विकत मिळणारें सोनें एका पौंडामध्यें असलेल्या सोन्याइतकें असल्यानें तें घेऊन इंग्लंडला रवाना करण्याचे कामीं त्यास रवानगीखर्च म्हणून आणखी दहा सेंट खिशांतून काढले पाहिजेत; म्हणजे त्याला एकूण खर्च २५.३२ इतका येतो. पॅरिस येथें ब्रिटिश व्यापाऱ्याच्या खातीं एक पौण्डाचा मोबदला म्हणून जमा करावयाची रक्कम अर्थात् फ्रेंच नाण्यामध्यें ध्यावयाची म्हणजे त्याच्या खातीं २५·२२ इतकी रक्कम जमा होईल. तो जर पॅरिस येथें खरेदीकरितां आला तर त्यास २५ फ्रॅंक २२ सेंटस् या व्यापाऱ्याकडे मिळतील. अर्थात् टांकसाळ मोबदला प्रमाणाच्या दृष्टीनें हें जरी बरोबर असलें तरी यांत इंग्लिश व्यापाऱ्याचा तोटा नसला तरी फ्रेंच व्यापाऱ्याचा फायदा आहे. कारण वर दर्शविल्याप्रमाणें ही रक्कम निव्वळ जमा न करतां प्रत्यक्ष मागविली असती तर फ्रेंच व्यापाऱ्यास २५.३२ इतकी रक्कम देणें भाग होतें. तेव्हां आतां फ्रेंच व्यापाऱ्याला तित-

ण्याच खर्चांत आणून रक्कम तर फ्रेंच नाण्यांतच पॅरीस येथें जमा करून ठेवावयाची या उद्देशानें इंग्लिश व्यापारी जमाखर्चाचें जें प्रमाण सुचवितो तेंच प्रमाण मिनिमम् गोल्ड पॉइन्ट हें होय.

तो फ्रेंच व्यापाऱ्यास असें सुचवितो कीं, तुजकडून मजला येणें असलेली तुझ्या नाण्याप्रमाणें रक्कम २५·२२ फ्रँक्स ही तूं माझे नांवें पॅरीस येथें अमुक बँकेंत भरली असतां मी तुजकडून माझ्या घेण्यापोटीं २५·१२ फ्रँक्स पावले असें समजेन आणि यामुळें तुझ्या खात्यावर फिरणारी १० सेंटस्ची बाकी तूं शिवाय भरली पाहिजेस. हें तुला कबूल असल्यास मजला घेणें असलेली रक्कम लंडनला न पाठवितां तुजकडे अगर पॅरिसमध्यें मी सांगेन त्या एखाद्या बँकेकडे जमा करून ठेवण्यास मी रुकार देईन.

हें ब्रिटिश व्यापाऱ्याचें म्हणणें मान्य करावयाचें किंवा नाहीं हें ठरवितांना हा फ्रेंच व्यापारी याप्रमाणें मान्य न केल्यास व सरळ लंडनला रक्कम रवाना करण्यांत जो खर्च येईल तो खर्च व याचे म्हणण्याप्रमाणें जमाखर्च केला असतां त्याचे नांवें जमा होणारी रक्कम यांचा तुलनात्मक विचार करून जर त्यास यांत जास्त खर्च येत नाहीं असें दिसून आलें तर तो हो म्हणणार. रक्कम रवाना करावयाची झाल्यास जास्तींत जास्त २५·३२ फ्रँक्स खर्च येतो हें वर दिलेंच आहें. आतां याचे म्हणण्याप्रमाणें २५·२२ सेंट्स पॅरीस येथें त्याचे नांवें जमा केल्यास तो २५·१२ सेंटस पावले असें म्हणतो, म्हणजे एक पौंडाचा फ्रेंच नाण्यांतील मोबदला जो २५.२२ फ्रँक्स त्यांत आणखी १० सेंट्स देणें बाकी निघतें; म्हणजे अर्थात् २५·२२ अधिक हे १० सेंट्स बाकी देणें मिळून २५.३२ फ्रँक्स इतकाच खर्च देतो. अशा तऱ्हेनें जमाखर्च कर-

ण्यांत फ्रेंच व्यापाऱ्यास येतो तेव्हां यांत त्याचें व्यक्तिशः कांहीं नुकसान होत नसून उलट राष्ट्रीय दृष्टीनें फायदाच आहे. तो कसा तर याप्रमाणें जमाखर्च करून रक्कम पॅरिसमध्यें ठेवून घेण्याचें कबूल न केल्यास तितक्या किमतीचें सोनें प्रत्यक्ष पाठवावें लागेल म्हणजे राष्ट्रांतील सोन्याच्या शिलकेंत घट होत असल्यानें आणि राष्ट्रांतील ब्यांकर्सजवळ सोन्याचा शक्य तितका मुबलक पुरवठा असणें चांगलें असें ठरत असल्यानें ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचें म्हणणें मान्य करण्यांत फ्रेंच व्यापारी नुकसानींत येत नसून राष्ट्रीय दृष्ट्या त्याचें हें कृत्य फायद्याचेंच कलम ठरूं शकतें. या ठिकाणीं २५·२२ फ्रँक्स दिले असतां २५·१२ फ्रँक्सचें प्रमाण आलें तें टांकसाळ मोबदला प्रमाणांतून रवानगीखर्च वजा करूनच आलेलें आहे. हेंच प्रमाण म्हणजे मिनिमम् गोल्ड पॉइंट. म्हणजे हिशेबांत कोणता कमींत कमी आंकडा मुक्रर केला असतां प्रत्यक्ष मोबदला रवाना करण्यांत येणाऱ्या खर्चाइतकाच खर्च येतो तो आंकडा. समजा २५·२२ फ्रँक्स दिले असतां २५.१० फ्रँक्स धरूं असें ब्रिटिश व्यापारी म्हणाला तर मूळ मोबदल्यांत बाकी देणें १२ सेंट्स निघतें; म्हणजे पूर्वी दिलेले २५·२२ फ्रँक्स अधिक हे अद्याप घ्यावयाचे १२ सेंट्स मिळून २५·३४ फ्रँक्स खर्ची पडावयाचे. अर्थात् प्रत्यक्ष सोनें पाठविण्यांत येणाऱ्या २५·३२ फ्रँक्सपेक्षां यांत जास्त खर्च येत असल्यानें हें म्हणणें मान्य करण्यांत येणार नाहीं.

वरील सर्व विस्तृत विवेचनावरून टांकसाळ मोबदला प्रमाण (मिंट पार) + रवानगीखर्च = मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंट व टांकसाळ मोबदला प्रमाण – रवानगी खर्च = मिनिमम् गोल्ड पॉइंट या प्रमाणांची योग्य कल्पना येईल.

हुंडणावळीचा दर

येथवर टांकसाळ मोबदला प्रमाण (मिंट पार), मॅक्झिमम् गोल्ड पॉइंट व मिनिमम गोल्ड पॉइंट या शब्दसमुच्चयासंबंधीं विस्तृत विवेचन झालें आहे. आतां या सर्व विवेचनावरून ज्या मुख्य विषयाकडे वळावयाचें तो म्हणजे हुंडणावळीचा दर (रेट ऑफ् एक्सचेंज) हा होय. मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंट व मिनिमम् गोल्ड पॉइंट या दोहोंच्या दरम्यान नेहमीं हुंडणावळीचा दर कमी अधिक होत असतो. हुंडणावळीचा दर (रेट ऑफ् एक्सचेंज) म्हणजे ज्या देशांत रक्कम पाठवावयाची असेल त्या देशांतील नाण्यांत ती भरण्यास बँकर अगर दुसरा एखादा अडत्या कबूल झाला असतां आज ही कबुली देतांना आपणांजवळ या कबुलीचा मोबदला म्हणून आपल्या इकडील नाण्यांत तो तिकडील एका नाण्याच्या बरोबर म्हणून जितकी रक्कम मागतो त्या रकमेस हुंडणावळीचा दर असें म्हणतात. उदाहरणार्थ इंग्लंडांत एक पौंड भरण्याचें कबूल करणारा मुंबईचा एखादा बँकर जर याबद्दल मोबदला म्हणून १३ रुपये १० आणे मुंबईस मागूं लागला तर लंडन ते मुंबई यांचे दरम्यान हुंडणावळीचा दर एका पौंडास १३ रुपये १० आणे आहे असें म्हणण्यांत येतें. या दरानें १३ रुपये १० आणे येथें भरले असतां बँकर आम्हांला इंग्लंडांत एक पौंड मागण्याचा जो अधिकार देतो अथवा दुसऱ्या शब्दांत तेथें आमच्याकरितां एक पौंड भरण्याची जी कबुली अथवा हमी देतो ती कबुली अथवा तो अधिकार म्हणजे त्यानें त्याच्या लंडन येथील शाखेवर अगर अडत्यावर काढलेली व आपल्या नांवची केलेली हुंडी (ड्राफ्ट) होय. अशा तऱ्हेचे व्यवहार बँकर्स सदैव करितात.

एक्सचेंज बँक या नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या बँका हा धंदा करतात

आणि या धंद्याच्या पद्धतीप्रमाणें ते आपल्या शाखांतून इतर ठिकाणच्या देशांतील नाण्यांत मोठमोठाल्या रकमा पाडून ठेवतात. वरील उदाहरणांत दर्शविल्याप्रमाणें मुंबईचा बँकर त्याच्या लंडनच्या शाखेमध्यें असलेल्या रकमेंतून एक पौंड दिला जाण्याची व्यवस्था केवळ हुंडीपत्राचें एक चिठोरें लिहून करतो म्हणजे तो तेथल्या तेथेंच जमविलेल्या रकमेंतून ती रक्कम देण्याचें भागवीत असल्यानें मुंबईस आमच्यापासून घेतलेल्या रकमेनें मागील विवेचनांत दर्शविलेल्याप्रमाणें कांहीं प्रत्यक्ष सोनें घेऊन इंग्लडास रवाना करीत नाहीं. अर्थात हुंडणावळीच्या दरामध्यें जे मिंट पार + रवानगीखर्च असे दोन भाग आहेत त्यांपैकीं रवानगीखर्चाचा भाग व्यवहारांत वास्तविक असण्याचें कारण नाहीं असें दिसतें. परंतु बँकेकडून सांगण्यांत आलेला १३ रुपये १० आणे हा दर टांकसाळ मोबदला प्रमाण + रवानगीखर्च मिळूनच सांगण्यांत आलेला असतो. म्हणजे रवानगीखर्चाचा हा भाग बँकरच्या उत्पन्नाची बाब होय. याशिवाय असा ड्राफ्ट अगर हुंडी देण्याबाबत बँक अलाहिदा कमिशन घेते तें निराळेंच. याप्रमाणें स्थिति असतांनाही इतकी रक्कम भरण्यास आपण कां तयार असतों, तर बँकरनें हें काम करण्याचें नाकारल्यास आपणांला प्रत्यक्ष सोनें रवाना करतांना रवानगीखर्च हा भरावा लागणारच. तेव्हां आपण रवानगीखर्च पोस्टखात्याला मिळतो अथवा बँकेला मिळतो या प्रश्नाकडे विशेषसें लक्ष न देतां बँकर मध्यस्थी नसतां एक पौंडाचें लंडनच्या व्यापाऱ्याचें देणें देण्यास आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याच्या पद्धतीनुरूप व्यवहार करण्यांत आपणांस जो खर्च येतो, त्यापेक्षां बँकरमार्फत व्यवहार करण्यांत जास्त खर्च येतो कीं काय एवढेंच पाहतो; आणि म्हणूनच वर दिल्याप्रमाणें बँकरकडून मागण्यांत येणारा एक्सचेंज रेट (हुंडणावळीचा दर) मॅक्झिमम् गोल्ड

पॉइंटचे आंत अगर जवळ जवळ असतो.

हुंडणावळीचा दर म्हणजे काय याची पूर्ण कल्पना येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून येत असल्यानें आतां यापुढें हुंडणावळीचे दर गोल्ड पॉइंटपेक्षां वर जरी जात नाहींत तरी पॉइंटचे कमी अधिक जवळ कां होत असतात अथवा या दरांत फेरबदल कशानें होत असतो तें पाहूं या.

हुंडणाळीचे दर कमी अधिक कां होतात ?

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून हुंडणावळीचा दर म्हणजे काय हें स्पष्ट होत असल्यानें आतां यापुढें हुंडणावळींचे दर गोल्ड पॉइंटपेक्षां जरी वर जात नाहींत तरी त्या पॉइंटचे कमी अधिक जवळ कां होत असतात अथवा या दरांत फेरबदल कशानें होत असतो हें या ठिकाणीं विचारांत घ्यावयाचें आहे.

हुंडीपत्र म्हणजे पैसे मागण्याचा अधिकार होय. हा अधिकार मालाच्या निर्यातीमुळें प्राप्त होत असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत होणाऱ्या आयातनिर्यात व्यापाराचा या हुंडणावळीच्या दराशीं फार निकट संबंध आहे. जगांतील कोणत्याही राष्ट्रांत केवळ निर्यात अगर आयात व्यापारच चालू आहे अशी परिस्थिति केव्हांही असूं शकणार नाहीं. प्रत्येक राष्ट्रांत कांहीं मालाची आयात असणार व त्याजकडून कांहीं माल निर्यात केला जाणार हें खास. उदाहणार्थ हिंदुस्थानच पहा. येथून कापूस, गळिताचीं धान्यें, ताग, गहूं वगैरे माल परदेशीं रवाना होतो तर निरनिराळया प्रकारची यंत्रसामुग्री, चैनीचे इतर कांहीं पदार्थ, कापड, कागद, काड्यांच्या पेट्या वगैरे अत्यावश्यक जिनसा परदेशांतून इकडे आणविण्यांत येतात. अशाच तऱ्हेची घडी सर्व राष्ट्रांतून असते. आयात केलेल्या मालाच्या

किंमती आपणांस दुसऱ्यास द्यावयाच्या असतात, तर निर्यात केलेल्या मालाच्या किंमती आपणांस दुसऱ्याकडून घ्यावयाच्या असतात. दुसरी अशीही एक परिस्थिति असूं शकते कीं ज्या देशाला आपण माल रवाना करतों त्याच देशांतून आपणांस हवा असलेला माल आपणांस मिळूं शकतो असें नाहीं. तेव्हां ज्या देशाला आपण माल पुरविला त्या देशाकडून आपणांस येणें झालें व ज्या देशाकडून आपणांस हवा असलेला माल आपण आणविला त्या देशाचें आपणांस देणें झालें. अशा तऱ्हेनें एकूण सालभर झालेल्या देशाच्या व्यापारांत शेवटीं येण्यादेण्याची वजावट करतां निघणारी बाकी घेणें निघाल्यास आपण तितक्या प्रमाणांत दुसऱ्या राष्ट्राचे सावकार ठरतों, तर देणें बाकी निघाल्यास आपण दुसऱ्या राष्ट्रांचे ऋणको होतों.

अशा तऱ्हेनें ऋणको व धनकोचीं नातीं उत्पन्न होतात. आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याच्या रिवाजाप्रमाणें हें देणें घेणें प्रत्यक्ष सोनें पाठवून अगर मागवून निकालांत काढण्यांत येणार. अर्थात् आपणांस येणें बाकी निघाल्यास तितक्या प्रमाणांत आपल्या ऋणकोच्या देशांतून आपणांस सोनें मागविण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. म्हणजेच त्याच्या देशांतील सोन्याला जास्त मागणी आल्यानें व त्याचे देशांत सोन्याचा पुरवठा जेमतेम असल्यास सोन्याचे भाव कडकतात. यावरून टांकसाळ मोबदला प्रमाणानें जितकें सोनें त्यानें आम्हांला द्यावयास पाहिजे तितकें सोनें विकत घेण्यास त्यास पूर्वी पडत असलेल्या किंमतीपेक्षां जास्त किंमत द्यावी लागेल.

यावरून असें दिसून येईल कीं, देणें असलेल्या राष्ट्रांत देणें फिटेतोंपर्यंत सोन्याचे भाव पुरवठ्यांत फरक न झाल्यास तेजींत असतात व याचे उलट परिथिति घेणें असलेल्या राष्ट्रांत नांदत असते.

अशा तऱ्हेनें आयातनिर्यात व्यापारांत उत्पन्न होणाऱ्या देण्याघेण्याची विल्हेवाट लावण्याचे अधिकारविनिमय हुंडीपत्रामार्फत केले जातात. त्यामुळें हुंडीपत्र हाही एक व्यापाराचा जिन्नसच होऊन बसला आहे. आणि या जिनसेचा व्यापार करणारा व्यापारी बँकर होय. एकंदर व्यापारी जिनसांस सदैव लागू असणारा अर्थशास्त्रांतील "मागणी आणि पुरवठ्याचा" सिद्धान्त अर्थात् आतां या हुंडीपत्ररूपी व्यापारी जिनसेलाही लागू होणार. या जिनसेचे सवदे ज्या पेठेंत केले जातात त्या पेठेला मनीमार्केट अगर नाणेंबाजार असें म्हणतात. या नाणेंबाजारांतील एकूण परिस्थितीवर हुंडीपत्राच्या खरेदीविक्रीचें प्रमाण अवलंबून असतें. निर्यात व्यापारामुळें घेणें झालेली रक्कम हुंडीपत्रामार्फत वसूल करण्याचा अधिकार आपण बँकेस विकावयास काढतों व तो विकत घेण्यास बँकेपाशीं जितका नाण्यांचा पुरवठा असेल तितक्या प्रमाणांत ती तो विकत घेईल.

जितके रुपये किंमतीच्या हुंड्या आपण विकावयास काढूं तो झाला पुरवठा आणि जितके रुपये किंमतीच्या हुंड्या बँकर विकत घेण्यास तयार असेल असेल ती झाली त्याची मागणी. यांत बँकरला हव्या असलेल्या हुंडीपत्रापेक्षां जास्त हुंडीपत्रें बाजारांत आल्यास बँकर कमी किंमत देणार अथवा उलट बोलावयाचें म्हणजे जास्त मोबदला मागणार आणि त्याला हव्या असलेल्या संख्येपेक्षां हुंडीपत्रांची संख्या बाजारांत कमी असल्यास तो जास्त किंमत देऊं करणार अगर उलट बोलावयाचें म्हणजे कमी मोबदल्यांत काम पत्करणार. आणि हे मोबदल्याचे दर म्हणजे हुंडणावळीचे दर होत. या सर्व विवेचनावरून हुंडणावळीचे दर मॅक्झीमम् गोल्ड पॉइंटच्या कमी अधिक जवळ होणें, आयातनिर्यात व्यापारामुळें निघणारें येणें अगर देणें व देशांतील नाणें बाजाराची परिस्थिति यांवर अवलंबून असतें हें वाचकांच्या ध्यानीं येईल.

कर्जाऊ रक्कम देणें.

प्राचीन काळीं ठेवींची रक्कम बँकर्स आपापल्या दुकानांतील माल खरेदी करणें, घरें, जमिनी वगैरेंच्या तारणावर कर्जाऊ देणें, सरकारला कर्जाऊ रकमा देणें वगैरे प्रकारांनीं अडकवीत असत. आधुनिक काळांतील बँकिंगच्या धंद्यांत मुदतीच्या ठेवींचें खातें (फिक्स्ड डिपॉझीट अकाऊंट) या नांवावर मोडला जाणारा जो बँकिंगचा व्यवसाय त्या व्यवसायाशीं सदृश असे प्राचीन पेढ्यांचे (बँकर्स) व्यवहार असत. अलीकडील बँकर्सच्या करंट अकाऊंट (चालू खातें) बँकिंगच्या पद्धतीचें अनुकरण करण्यास योग्य अशी अनुकूल परिस्थिति त्या वेळीं कर्जाऊ दिल्या जाणाऱ्या रकमांच्या तारणांचा विचार केला असतां नव्हती असें दिसतें. करंट अकाऊंट अथवा चालू खातें डिपॉझीट बँकिंगमध्यें मागायला येईल त्या वेळीं मागेल तेवढी ठेव परत करण्याची जबाबदारी बँकरवर असते व ही जबाबदारी पार पाडण्यास बँकरला फारच सावधगिरीनें व ताबडतोब हातीं येतील अशा धोरणानें रकमा व्याजीं लावाव्या लागतात. प्राचीन काळच्या तारणांचा विचार करतां अशा तऱ्हेची ठेवींची जबाबदारी घेणें शक्य दिसत नाहीं व याव्यतिरिक्त तारणें त्या काळीं उपलब्ध नसल्यानें या दुसऱ्या प्रकारच्या हल्लीं प्रचलित असलेल्या चालू खात्यावरील ठेवींच्या प्रकाराची वाढ त्या काळीं झाली नाहीं. सोनें व चांदी या धातूंच्या वस्तूंच्या तारणावर पैसे कर्जाऊ देण्याचा प्रघात फार प्राचीन काळापासून चालू असून अद्यापही प्रचलित असल्याचें दिसून येतें व या प्रकारचीं तारणें

बँकरला आयत्या वेळीं मागणी आल्यास उपयोगी पडणारीं आहेत, आणि म्हणूनच प्राचीन काळींही ठेवीदारास अल्प प्रमाणांत रक्कम मागतांक्षणींच परत करतां येत होती. परंतु अशा प्रकारचीं तारणें व ठेवी यांचें परस्परप्रमाण फारच कमी असल्यानें त्या काळचें बँकिंगचें धोरण बऱ्याच अंशानें फिक्स्ड डिपॉझीट पद्धतीच्या बँकिंगच्या धोरणाशीं जुळून होतें. इंग्लंड वगैरे पाश्चात्य देशांतही आरंभीं बँकिंगचा धंदा याच तऱ्हेनें केला जात होता. इंग्लंडमध्यें १८३३ च्या कायद्यानें लंडन येथें असणाऱ्या बँकांचा नोटा काढण्याचा आधिकार काढून घेतल्यानें झालेल्या नुकसानीच्या भरपाईखातर जे प्रयत्न बँकर्सकडून करण्यांत आले त्यांतच करंट अकाऊंट अथवा चालू खातें टिपॉझीट बँकिंगच्या पद्धतीचा जन्म झाला. एकंदरींत शिल्लक संचय असणाऱ्या गृहस्थांचे कडून ठेवी घेऊन त्या रकमा गरजू लोकांना बँकेच्या पसंतीच्या अशा सोनें, चांदी, कर्जरोखे, माल, वगैरेंच्या तारणावर बँक कर्जाऊ देते. कर्जाऊ देण्यांत येणाऱ्या रकमेला तारण म्हणून घेण्यांत येणारी वस्तु शक्य तितक्या लवकर व सहज सुलभतेनें विकली जाणारी असेल अशीच पसंत करण्यांत येते. जमिनी, घरें अशा स्वरूपाच्या तारणांवर कर्ज देण्यास बँक सहसा तयार नसते व आधुनिक बँकिंगच्या शास्त्रानें तर अशा तारणावर कर्ज देऊं नये असें स्पष्ट बजाविलें आहे.

ठराविक मुदतीचें व ठराविक रकमेचें कर्ज देण्यांत येतें. उदाहरणार्थ, २५००० रुपये एक वर्षाच्या मुदतीनें ठराविक व्याजानें कर्जाऊ देणें. तसेंच २५००० रुपयेपर्यंतची रक्कम एक वर्षापुरती जशी लागेल तशी खात्यांतून घेऊं अगर काढूं देणें व वेळोवेळीं जेवढी रक्कम उचलली असेल तेवढ्या रकमेवरच अगर त्यापैकीं खात्याला जमा केलेल्या रकमा वजा जातां राहणाऱ्या बाकी रकमे-

वरच फक्त ठरलेल्या दरानें व्याजाची आकारणी करणें असाही एक कर्जाचा प्रकार आहे. यास ओव्हरड्राफ्ट असें म्हणतात. अशा कर्जाची मुदत ३,६,९ अगर १२ महिने अशी कोणतीही असूं शकते.

चालू खात्यावरील ठेवीदारांची मागणी भागविण्याकरितां कांहीं एक रक्कम बँकरला नेहमीं हातीं ठेवावी लागते. तसेंच अचानक व अनपेक्षित मागणी आल्यास उपयोगी पडण्याकरितां म्हणूनही कांहीं रक्कम हाताशीं ठेवावी लागते. बँकेची पत चांगली असल्यास इतर बँका मदत करतात परंतु नाणेबाजारांत टंचाई असल्यास व इतरही बँका आपापली रोकड शिल्लक हातीं ठेवण्याच्या धोरणांत असल्यास अशा वेळीं बाहेरून मदत मिळूं शकत नाहीं. म्हणून बँकेला आपल्याजवळील रोकड शिल्लक अगर ताबडतोब हातीं येणारा असा पैसा यावर अवलंबून रहावें लागतें. या कारणाकरितां राखून ठेवण्यांत येणाऱ्या पैशावरही व्याज मिळवितां आल्यास पहावें अशी भावना बँकरला होणें स्वाभाविक असतें. परंतु व्याजाच्या फारशा लोभाला बळी न पडतां रक्कम ताबडतोब हातीं येईल या धोरणाला प्राधान्य देऊन तो असा शिल्लक संचय व्याजीं लावतो. अशा तऱ्हेनें व्याजीं लावण्यात येणाऱ्या रकमेला शॉर्ट लोन फंड म्हणजे जरूरीच्या वेळेकरतां ठेवलेला पण थोड्या मुदतीनें व्याजीं लावण्यांत आलेला निधि, असें म्हणतात. साधारणतः मागतांक्षणींच अगर अल्प मुदतीची आगाऊ सूचना दिली असतां ही रक्कम ऋणकोनें बँकेला परत करावयाची असते. स्टॉक एक्स्चेंजवर व्यवहार करणारे, श्रॉफ, बील ब्रोकर्स अशा तऱ्हेचे लोक साधारणतः हा पैसा कर्जाऊ घेतात व तो साधारणतः चोवीस तास, आठ्ठेचाळीस तास अगर आज दुपारपासून उद्यां दुपारपर्यंत अशा मुदतीनें देण्यांत आलेला असतो. यालाच 'ओव्हरनाईट मनी' अगर 'लोन'

असें म्हणतात. व अशा तऱ्हेनें गुंतविण्यांत आलेल्या पैशाला कॉल् मनी म्हणतात.

बँक कधीं कधीं आपल्या खातेदाराला प्रॉमेसरी नोट लिहून घेऊन कर्जाऊ रक्कम देते. अशा व्यवहारांत खातेदाराची पत समाधानकारक असते. खातेदार ऐपतवान असला तर त्याच्या एकट्याच्या प्रॉमेसरी नोटवरही कर्ज देण्यांत येतें. कित्येक ठिकाणीं एक अगर दोन जामीन घेऊन नंतर ऋणकोची प्रॉमेसरी नोट पत्करण्यांत येते. जामीन व मूळ प्रॉमेसरी नोट लिहून देणार ऋणको जथीमथीनें व व्यक्तिशः जबाबदार होतात. अलाहिदा जामीनकी लिहून घेणें अगर खुद्द प्रॉमेसरी नोटवर ऋणकोची व जामीनाची अशी दोघांची सही घेऊन त्यांत जथीमथीनें व व्यक्तिशः जबाबदारी पत्करणारी भाषा वापरणें यांपैकीं कोणताही प्रकार असूं शकतो; बऱ्हंशीं दुसरा प्रकारच विशेष प्रचलित आहे.

बाजारांत दिल्या विकल्या जातील अशा स्वरूपाच्या तारणांवर अगर रोख्यावर बँक कर्ज देते. यांत माल, स्टॉक एक्सचेंजवर खरेदी विक्री केले जाणारे रोखे, यांचा समावेश होतो. ज्या व्यक्तींचे व्यवहार अगर धंदे असे रोखे विकत घेणें अगर विकणें अशा स्वरूपाचे असतात त्यांना बँकेकडून रोख्यांच्या तारणावर कर्जाऊ रक्कम मिळण्याच्या सोईचा फार उपयोग होतो. सरकारी कर्ज-रोखे (वॉरबाँडस्, प्रॉमेसरी नोटा वगैरे) संपन्न व सुव्यवस्थित अशा कंपन्यांनीं अगर संस्थांनीं काढिलेलीं डिबेंचर्स आणि स्थानिक अगर परदेशाच्या सरकारनें काढलेले लोन बाँडस् (कर्जरोखे) यांच्या तारणांवर बँकेकडून कर्ज मिळतें. अशा रोख्यांपैकीं कांहीं रोखे "बेअरर" म्हणजे ज्याच्या ताब्यांत अगर कबजांत असतात त्याची मालकी प्रस्थापित करणारे असतात. म्हणून बँक असले

रोखे तारण म्हणून विशेष पसंत करते. कारण बँकेचा कबजा बँकेची त्या रोख्यांबाबत मालकी तात्बडतोब प्रस्थापित करते. असे कर्जरोखे तारण देतेवेळीं त्यांसोबत फक्त एक लेख लिहून घेण्यांत येतो कीं जरुर पडल्यास म्हणजे ठराविक वेळीं घेतलेल्या कर्जाची फेड ऋणकोकडून न झाल्यास बँकेनें ते विकावे व आपलें कर्ज वसूल करून घ्यावें.

जे सरकारी कर्जरोखे सरकारच्या दप्तरीं नोंदल्याशिवाय दिले घेतले जात नाहींत असे कर्जरोखे तारण म्हणून बँकेकडे घ्यावयाचे झाल्यास बँक सदर कर्जरोखे आपल्या नांवानें करून घेऊन सरकार-दप्तरीं तशी नोंद करवून घेते व नंतर कर्ज देते. याला थोडा अवधि लागतो म्हणून हे कर्जरोखे दुय्यम समजले जातात. ऋण-कोनें ठरल्याप्रमाणें कर्जाची फेड न केल्यास हे कर्जरोखे विकून आपलें कर्ज वसूल करण्याचा बँकेला अधिकार प्राप्त झालेला असतो. कित्येक प्रसंगीं बँक असे कर्जरोखे प्रत्यक्ष आपल्या नांवचे करून न घेतां त्यांसोबत एक "ब्लँक ट्रान्स्फर फॉर्म" म्हणजे कर्ज-रोख्याच्या विक्री व मालकीच्या बदलीदाखल विकणाऱ्यानें विकत घेणाऱ्याच्या नांवाचा निर्देश न करतां लिहून दिलेला दस्त, लिहून घेऊन बँक आपल्याजवळ ठेवते. जरूर पडल्यास या दस्तांत बँक आपलें स्वतःचें नांव घालून घेऊन अगर दुसऱ्या कोणा विकत घेणाऱ्याचें नांव घालून ते रोखे जरूर असल्यास सरकारदप्तरीं नोंदवून घेऊन मालकीहक्कानें उपयोगांत आणूं शकते.

एखाद्या कंपनीनें काढिलेलीं व पूर्णपणें तारण असलेलीं अशीं डिबेंचर्स (कर्जरोखे) यांवरही कर्ज देण्यांत येतें. मात्र अशा कंप-नीच्या स्थैर्याबद्दल पूर्ण खात्री पटली पाहिजे. तसेंच पोर्टट्रस्ट, म्युनिसिपालिटया, वगैरेंसारख्या संस्थांनीं काढिलेल्या डिबेंचर्सच्या

तारणावरही बँकेकडून कर्ज मिळूं शकतें. व्यापार करणाऱ्या समाईक भांडवलाच्या कंपनींतील शेअर्सचे तारणावरही कर्ज मिळूं शकतें. मात्र पूर्ण भरपाई न झालेले असे शेअर्स तारण घेतांना बँक बरीच प्राथमिक चौकशी करील व जास्तींत जास्त खबरदारी घेईल. असे शेअर्स बँकरचे नांवचे करून दिल्यास बँकरला शेअरवरील कंपनीला भरावयाचे बाकी असलेले पुढील हप्ते भरावे लागतील ही भीति असते. तसेंच बँकरच्या नांवाचे शेअर्स न करतां नुसते गहाण ठेवले व त्याचे न भरलेले हप्ते कंपनीनें मागविले असतांना त कर्ज घेणाऱ्यानें भरले नाहींत तर त्या कंपनीकडून ते शेअर्स रद्द अगर जप्त होण्याचा संभव असल्यानें बँकरचें या प्रकारच्या शेअरांत असलेलें तारण त्याला धोक्याचें वाटतें. साधारणतः ज्या समाईक भांडवलाच्या कंपनीचे शेअर्स स्टॉक एक्सचेंजवर दिले घेतले जातात अथवा ज्यांच्या खरेदीविक्रीचे भाव स्टॉक एक्सचेंजवर देण्यांत येतात अशा कंपन्यांचे शेअर्स तारण घेतले जातात. याव्यतिरिक्त कंपन्यांचे शेअर्सचे तारणावर बँकेकडून सहसा कर्ज मिळत नाहीं. अशा प्रकारच्या तारणावर कर्ज देतांना कायद्याच्या दृष्टीनें सुरक्षितता यावी म्हणून ज्या शेअरांच्या तारणावर बँक कर्ज देणार असेल ते शेअर्स ती आपल्या अगर आपल्या गुमास्त्याच्या नांवचे करून घेते व अशा तब्रदिलीची (ट्रान्सफर) नोंद सदर शेअर्स ज्या कंपनीचे असतील त्या कंपनीच्या दप्तरींही करून घेण्यांत येते.

स्थावर मिळकतीच्या तारणावर कर्ज.

बँकेला देण्यांत येणाऱ्या तारणाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे स्थावर मालमत्ता होय. या स्वरूपाचीं तारणें एका अर्थानें भरभक्कम वाटत असलीं तरी दुसऱ्या अर्थानें बँकरला भीतिदायक वाटतात. व

याचें कारण अशा तऱ्हेची मालमत्ता सहजासहजीं विकली जात नाहीं आणि मुद्दाम विकूं गेल्यास तिच्या किंमतींत बरीच घट होण्याचा संभव असतो. त्याचप्रमाणें स्थावर मिळकतीच्या मालकी हक्कासंबंधीं बऱ्याच भानगडी असूं शकण्याचा संभव असल्यानें बँकेची त्याबाबत पूर्ण खात्री होईपर्यंत हा सौदा पटला जाणें बरेंच दुरापास्त होतें.

मालक व बँक यांचे दरम्यान तारण देण्यांत येणाऱ्या मालमत्तेच्या किंमतीसंबंधीं बराच मतभेद असण्याचा नेहमीं संभव असतो. मालक साधारणतः त्यानें त्या मालमत्तेकरितां दिली असलेली अगर खर्च केली असलेली रक्कम ही त्याची किंमत धरतो. कित्येक प्रसंगीं मालकानें आपल्या वैयक्तिक हौसेखातर अगर भावनांखातर बरीच जादा रक्कम दिलेली अगर खर्च केलेली असते. परंतु म्हणून कांहीं त्या मालमत्तेची तिऱ्हाइताकडून ती किंमत होऊं शकत नाहीं. आसपासची परिस्थिति, हवापाणी वगैरे सुखसोयींची अनुकूलता, सरकारी कायद्यांचे निर्बंध वगैरे निरनिराळ्या बाबींचा परिणाम मिळकतीच्या किंमतींत होणाऱ्या चढउताराशीं बराच निगडीत असतो. त्याचप्रमाणें सदर मिळकतीपासून उत्पन्नाच्या रूपानें वसूल होणाऱ्या रकमेचा आंकडाही मिळकतीची किंमत ठरविण्यास बराच कारणीभूत असतो. अशा परिस्थितींत या सर्व मुद्यांचा सांगोपांग विचार करून कोणत्याही पक्षाचें नुकसान होणार नाहीं अगर कोणत्याही पक्षास धोका पोंचणार नाहीं या मूलभूत हेतूनें मालमत्तेची किंमत करणारे तज्ज्ञ लोकांकडून तारण म्हणून देण्यांत येणाऱ्या मिळकतीच्या किंमती ठरविण्यांत येत असतात.

गहाण ठेवण्यांत येणाऱ्या मिळकतीची मधून मधून फेरकिंमत करण्यांत येते व त्यामध्यें घट दिसून आल्यास बँक ऋणकोकडून जादा तारणाची मागणी करिते. मालमत्तेची घट होऊं नये म्हणून

तिची वक्तशीर दुरुस्ती व देखरेख करणें आवश्यक असतें. तारण ठेवण्यांत येणारी मालमत्ता आग वगैरेसारख्या कारणांनीं नाहींशी झाल्यास येणाऱ्या नुकसानीपासून संरक्षण म्हणून अशा मालमत्तेबाबत आगीचा विमा उतरविण्यांत येतो. यामुळें अशा तऱ्हेनें नुकसान पोंचल्यास विमाकंपनीकडून नुकसानभरपाई होऊं शकते. म्हणून आगीचा विमा उतरविणें व त्यासंबंधीं विम्याच्या पॉलिसीज बँकेच्या हवालीं करणें अशाविषयींही कर्जप्रकरणीं एक अट घालण्यांत येते. घरें वगैरे मालमत्ता ज्या जमिनीवर उभारलेली असते ती जमीन खुष-खरेदी नसून भाडेपट्ट्यानें घेतलेली असल्यास भाडेपट्ट्याच्या शर्तींमुळें अगर त्यांतील एखाद्या शर्तीचा भंग झाल्यामुळें मिळकतीच्या मालकी हक्कास बाद येण्याचा संभव आहे, असें बँकेला दिसून आल्यास, तसा संभव उत्पन्न होऊं नये याविषयीं खबरदारी घेण्यासंबंधीं अगर खबरदारीची तरतूद करण्यासंबंधीं बँकेकडून एखादी अट घालण्यांत येते.

मिळकतीसंबंधींच्या मालकी हक्काची शाबिती सिद्ध करण्याकरितां, तसेंच सदर मिळकतीवर इतर कांहीं गहाण-दान-बोजा असल्यास किंवा असण्याचा संभव असल्यास अशा शंकेच्या निरसनार्थ पुरावा म्हणून मिळकतीसंबंधींच्या सरकारी दप्तरांतील नोंदीचा (क, ड,-पत्रकाचा) उतारा बँक मागविते. स्थावर मिळकतींबाबतचा कायदा व हिंदु समाईक कुटुंबांतील हक्कहितसंबंध यासंबंधींचा कायदा यांतील किचकट प्रकारामुळें स्थावर मिळकतस्वरूपाच्या तारणावर कर्ज देतेवेळीं कायदेशीर दृष्टीनें बरीच छाननी करण्यांत येते. मिळकतीसंबंधींचे सर्व कागदपत्र बँक आपल्या कायद्याच्या सल्लागाराकडे प्रथम अभिप्रायाकरितां पाठविते. या कामीं येणारा खर्च बहुधा गिऱ्हाइकास द्यावा लागतो. स्थावर मिळकतीच्या कागदपत्रांचा ताबा व

प्रत्यक्ष मिळकतीचा ताबा बँकेकडे असणें बँकेच्या दृष्टीनें हितावह ठरत असल्यामुळें या दोन्हींचा ताबा बँक मागते. नजरगहाण, तारण-गहाण, ताबेगहाण वगैरे गहाणांच्या निरनिराळ्या प्रकारांपैकीं ज्या प्रकारानें बँकेला कायदेशीर सुरक्षितपणा प्राप्त होईल तो प्रकारच बँक पसंत करील.

मालाच्या तारणावर कर्ज.

जरी मालाच्या तारणावर कर्ज देण्याच्या प्रघाताला एके काळीं बँकांचा विरोध होता तरी अलीकडे तो विरोध तितकासा तीव्रतर राहिलेला नाहीं. इतकेंच नाहीं तर आधुनिक बँका मालाच्या तारणावर कर्जाऊ रकमा देण्याचे कामीं आपला शिल्लक संचय बऱ्याच प्रमाणांत गुंतवूं लागल्या आहेत. पूर्वीं दिसून येत असलेल्या विरोधाचें एक मुख्य कारण असें होतें कीं तारण ठेवून घेण्यांत येणाऱ्या मालाच्या किंमतींतील सदैव होत असणाऱ्या चढउतारामुळें कर्ज देणाऱ्यास पुरेसें संरक्षण नसून धोका पोंचण्याचा संभव जास्त आहे. या विचारसरणींत बराच तथ्यांशही आहे, आणि ती वस्तुस्थितीला धरून आहे. तथापि व्यापारी वर्गाच्या सोयीकरितां व व्यापाराच्या वाढीकरितां बँकेनें शक्य तितक्या सावधगिरीनें व सुरक्षितपणा साधून घेऊन मालाच्या तारणावर कर्जाऊ रक्कम देण्यास पुढें आलेंच पाहिजे अशी विचारसरणी जोरानें प्रसृत झाल्यामुळें या शाखेची बँकेच्या कार्यक्षेत्रांत अलीकडे बरीच वाढ झालेली आहे.

या तऱ्हेचा व्यवहार ज्या गिऱ्हाइकाशीं बँक करिते त्या गिऱ्हाइ-काच्या सचोटी व उलाढालीबद्दल बँक विशेष चौकशी करिते. त्याचप्रमाणें ज्या प्रकारचा माल तारण म्हणून ठेवून घ्यावयाचा असेल त्या मालाची परिस्थिति बाजारपेठांतून काय आहे याविषयीं

बँक आपणाकडे संपूर्ण माहिती मिळवून ठेवीत असते. ज्या मालाच्या तारणावर कर्ज द्यावयाचें असेल त्या मालाच्या बरोबर किंमती कित्येक प्रसंगीं तज्ज्ञ लोकांकडून करवून घेणें आवश्यक असतें. मालाची बाजारभावानें जी किंमत होत असेल त्या किंमतींत शेंकडा १५ ते २५ टक्के घट करून होणाऱ्या किंमतीइतकी रक्कम बँक सदर मालाच्या तारणावर कर्जाऊ देते. अशा तऱ्हेनें तारण म्हणून स्वीकारण्यांत येणाऱ्या मालाचा प्रत्यक्ष अथवा कायदेशीर ताबा बँक घेते. असा ताबा घेतांना जो मनुष्य कर्ज घेत असेल त्यास त्या-संबंधींचें तारण गहाण म्हणून देण्यास कायदेशीर स्वामित्व आहे याबद्दल बँक पूर्ण चवकशी करून आपली खात्री करून घेईल. कारण गहाण ठेवणाऱ्या मनुष्यास सदर माल गहाण ठेवण्यास अधिकार प्राप्त होत नसल्यास त्यामुळें बँकेच्या कायदेशीर मालकी हक्कास बाध येण्याचा संभव असल्यानें त्याबाबत बँक पूर्ण चवकशी केल्या-खेरीज व्यवहार करणार नाहीं.

हिंदुस्थानचा १९३० चा मालविक्रीबाबत जो कायदा आहे त्याच्या २७ व्या कलमान्वयें असें निश्चित करण्यांत आलें आहे कीं, कोणत्याही वस्तूचा मालक, अगर अशा मालकाचा कायदेशीर रीत्या नेमण्यांत आलेला मुखत्यार, यासच अशी वस्तू प्रत्यक्ष विकण्याचा अगर दुसऱ्यास देऊं करण्याचा अगर तत्संबंधीं कागदपत्र बेची करण्याचा अधिकार असेल.

हिंदुस्थानच्या जंगम मालावरील गहाणाबाबतच्या कायद्याअन्वयें गहाण ठेवण्यांत येणाऱ्या जंगम मालाविषयीं लेख असलाच पाहिजे असें जरी नाहीं तरी बँक असल्या व्यवहारासंबंधीं साधारणतः कायदेशीर कागदपत्र करून घेते. याबाबत बँकेनें ठराविक फॉर्म्स् छापून ठेविलेले असतात व त्यांत गहाणाच्या अटींविषयीं संपूर्ण

माहिती असते. या लेखांत ज्या मालाचे तारणावर कर्ज देण्यांत येत आहे त्या मालाच्या किंमती कमी झाल्यास आलेल्या घटीच्या मोबदल्यादाखल कांहीं जादा तारण द्यावें लागल्यास अगर रकमेचा भरणा करावा लागल्यास करण्यांत येईल अशा तऱ्हेची हमी गहाणदारानें लिहून द्यावयाची असते. त्याचप्रमाणें गहाणपत्रांत नमूद करण्यांत आलेल्या अटींचा गहाणदारांकडून भंग झाल्यास, गहाण ठेवण्यांत आलेली वस्तू अगर माल विकून टाकण्याचा अधिकार या लेखान्वयें बँकेला देण्यांत आलेला असतो. तसेंच, अशी विक्री करून वसूल होणारी रक्कम कर्जाची पूर्ण फेड करण्यास पुरेशी नसल्यास बाकी रकमेबद्दल भरपाई करून देण्याची हमीही द्यावयाची असते. बँकेकडे गहाण ठेवण्यांत आलेला माल गहाण ठेवणारानें दुसऱ्यास विकला असल्यास अगर देऊं केला असल्यास विकत घेणाऱ्यानें काय किंमत बँकेकडे देऊन सदर माल आपल्या ताब्यांत घ्यावयाचा याचाही उल्लेख केलेला असतो. गहाण ठेवण्यांत आलेल्या एखाद्या विशिष्ट वस्तूची अगर मालाची विकून आलेली किंमत त्यावरील बोजा पुरा करण्यास अपुरी असल्यास, तेवढ्यापुरता हक्क बँक त्या गिऱ्हाइकाचा इतर कांहीं माल अगर वस्तू बँकेकडे असल्यास त्यावरही बजावूं शकते.

मालावरील अगर व्यापारी वस्तूंवरील मालकी हक्क प्रस्थापित करणारे असे जे अनेक कागदपत्र आहेत त्यांपैकीं प्रमुख कागदपत्रांचा आतां विचार करूं. यांत बिल् ऑफ लेडिंग, डॉक वॉरन्ट, वेअरहौसकीपर्स सर्टिफिकेट, रेल्वे रिसीटस्, डिलिव्हरी वॉरंट अथवा ऑर्डर यांचा प्रामुख्यानें समावेश होतो. आयात-निर्यात होणाऱ्या व्यापारी वस्तूंबाबत मालकीहक्क प्रस्थापित करणारा असा बिल ऑफ लेडिंग नांवाचा एक महत्त्वाचा कागद आहे. जहाजाच्या मालकानें

अमुक इतका माल त्याचे ताब्यांत अमक्यानें दिलेला असून तो सदरहू मालाच्या वाहतुकीबाबतच्या ठरविलेल्या शर्तीस पात्र राहून नमूद करण्यांत आलेल्या बंदरांत मालकाचे ताब्यांत देण्यांत येईल अशा अर्थाचें सर्टिफिकेट म्हणून हा कागद असतो, त्यास **बिल ऑफ लेडिंग** असें म्हणतात.

दर्यांतून वाहून येत असलेल्या मालाच्या मालकीचा आणि सदर माल ताब्यांत घेण्याच्या हक्काचा बिल ऑफ लेडिंग हा पुरावा आहे. बिल ऑफ लेडिंग ज्याचे नांवचें असतें त्याला, अगर तो सांगेल त्यास, त्यांत नमूद केलेल्या मालाची डिलिव्हरी मिळूं शकते आणि म्हणून बिल ऑफ लेडिंग हा कागद चेकप्रमाणें एंडॉर्समेंटनें म्हणजे पावतीदाखल अगर दुसऱ्याचे नांवचा केला असल्यादाखल सही करून एकाला दुसऱ्यास देऊं करतां येतो. बिल ऑफ लेडिंगच्या साधारणतः नेहमीं तीन प्रती काढण्यांत येतात. यांपैकीं कोणतीही प्रत जी प्रथम जहाजाच्या कप्तानाला अगर जहाज कंपनीला दाखविण्यांत येईल त्यावरून मालाची डिलिव्हरी देण्यांत आल्यावर बाकीच्या दोन प्रती रद्द समजण्यांत येतात. तथापि त्या दुसऱ्या कोणाच्या हातीं लबाडीनें अगर अन्य तऱ्हेनें परंतु मोबदला देऊन गेलेल्या असल्यास त्या त्या लोकांचे मालकीसंबंधीं हक्कहितसंबंधाच दावा उत्पन्न होण्याचा संभव असल्यानें व त्यांत बँकेला निष्कारण त्रास पोंचण्याचा संभव असल्यानें बिल ऑफ लेडिंगचे तारणावर बँकेकडून कर्ज घेण्याचे प्रसंगीं बँक साधारणतः या तिन्ही प्रती आपल्या ताब्यांत मागते. बिल ऑफ लेडिंग आणि चेक यांच्यामध्यें बरेंचसें सादृश्य असल्यामुळें बिल ऑफ लेडिंगला निगोशिएबल इन्स्ट्रूमेंटप्रमाणें समजण्यांत येते. परंतु वस्तुतः निगोशिएबल इन्स्ट्रू-

मेंटस्च्या कायद्याप्रमाणें तें निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट म्हणून मान्य केलेलें नाहीं.

बँकरनें कर्जाऊ दिलेल्या रकमेला तारण म्हणून बिल ऑफ लेडिंग घेतलें असेल व सदरहू बिल ऑफ लेडिंगवर उल्लेखित असलेल्या मालकानें आपली पावतीदाखल सही त्या बिल ऑफ लेडिंगवर करून तें जर बँकेचे स्वाधीन केलें असेल तर सदर बिल ऑफ लेडिंगप्रमाणें ताब्यांत येणाऱ्या मालावर बँकेचा कायदेशीर पूर्ण ताबा मान्य केला जातो. त्यामुळें १९३० च्या मालाबाबत विक्रीसंबंधीं कायद्याच्या कलमान्वयें प्रवासांत असलेल्या मालाची डिलिव्हरी थांबविण्याबाबत मूळ मालकास असलेल्या अधिकाराचा परिणाम बँकेला बाधक होऊं शकणार नाहीं. (स्टॉपेज इन ट्रँझीट)

डॉक वारंटः— डॉक वॉरन्ट हें एक डॉक (गोदी) कंपनी अगर अधिकारी यांजकडून देण्यांत येत असलेलें सर्टिफिकेट आहे. सदर सर्टिफिकेटांत नमूद केलेला माल त्यांचे ताब्यांत असून तो माल ते मालकाला अगर मालक सांगेल त्याला डिलिव्हर करतील अशा तऱ्हेची कबुली असते.

वेअरहौसकीपर्स सर्टिफिकेटः— बंदरांतून बांधणांत आलीं असलेलीं सरकारी अगर खाजगी वेअरहौसेस (गुदाम) मध्यें ठेवण्यांत आला असलेला माल अमुक एक माणसाचा म्हणून आमचे ताब्यांत आहे अशा अर्थाचें तें सर्टिफिकेट असतें. या सर्टिफिकेटावर बँकेकडून कर्जाऊ रक्कम मिळणें दुरापास्त आहे. कारण, कायदेशीर मालकीहक्क प्रस्थापित करण्याचे दृष्टीनें हें सर्टिफिकेट समाधानकारक नाहीं.

डिलिव्हरी आर्डरः— वेअरहौसमध्यें (गुदाम) ठेवलेला माल

अमुक एक माणसाला डिलिव्हर करावा अशाबद्दल मालाच्या मालकानें वेअरहौसच्या अधिकाऱ्याला दिलेल्या लेखी हुकुमास डिलिव्हरी ऑर्डर असें म्हणतात. अशा तऱ्हेची डिलिव्हरी ऑर्डर ज्याचे नांवची असेल त्याच्याकडून ती आपल्या नांवची करून घेऊन मग त्याचे तारणावर बँक कर्जाऊ रक्कम देते.

रेल्वे रीसीट्स्:—आगगाडीनें वाहतुक होणाऱ्या मालाबाबत रेल्वे कंपनीकडून वाहतुकीकरितां माल ताब्यांत आला असल्याबद्दल व तो नमूद केलेल्या गांवीं आणून पोचता करण्याबद्दलच्या रेल्वे कंपनीच्या कबुलीचा दाखला अगर कबुलीची पावती यास रेल्वे रिसीट असें म्हणतात. रेल्वेनें पाठविण्यांत येणारा माल ज्या मनुष्याच मालकीचा असतो तो आपलें नांव 'पाठविणार' म्हणून घालतो व सदर मालाचे पैसे अगर मोबदला त्यास मिळाला असल्यास ज्या माणसाकडून असा मोबदला मिळाला व त्यामुळें ज्यास तो माल डिलिव्हर करावयाचा त्याचें नांव कन्सायनी (माल घेणारे) म्हणून रेल्वे रसिदींत दाखल केलेलें असतें. परंतु जर माल रवाना केल्यानंतर मालाची किंमत रेल्वे रिसीट विकत घेणाऱ्याच्या हातांत देऊन मिळावयाची असें ठरलें असेल तर अशा वेळीं माल पाठविणार आपलेंच नांव कन्सायनी (घेणारे) म्हणून घालतो. त्यामुळें रेल्वेच्या दप्तरांत दुसऱ्या कोणाच्या मालकी हक्काची नोंद झालेली नसते. याप्रमाणें रेल्वेकंपनीकडून रसीद मिळवून तीवर ज्यास तो माल विकला असेल त्या माणसाचें नांव घालून, त्यास या रसिदींतील माल द्यावा अशा अर्थाचें वाक्य घालून त्याखालीं मालक (विकणारा) आपली सही करितो. यास एन्डॉर्समेंट म्हणतात. अशा तऱ्हेनें एन्डॉर्समेंट करून रसीद दुसऱ्याचे नांवची केली असतां ज्याचे नांवची ती केली असेल त्याचा मालकीहक्क सदर रसिदींतील

मालावर पोंचतो. रसिदींतील मालाचे कायदेशीर रीत्या जे मालक ठरत असतील त्यांना रसिदींतील मालाच्या तारणावर बँकेकडून कर्ज मिळूं शकतें.

व्यापारोपयोगी वस्तू, उदाहरणार्थ भूईमुग, करडी वगैरे गळिताचीं धान्यें, गहूं, तांदूळ, साखर वगैरे खाद्य पदार्थ, कापूस, ताग व इतर शेतकीजन्य वस्तू, यांचे तारणावर त्या त्या ठिकाणच्या परिस्थित्यनुरूप व प्रसंगोपात् बँकेकडून कर्जाऊ रकमा मिळूं शकतात.

विमा पॉलिसीचे तारणावर कर्ज.

विमा कंपनींत उतरलेल्या विम्याचे पॉलिसीचे तारणावर बँकेकडून कर्जाऊ रक्कम मिळूं शकते. पॉलिसीचे हप्ते पूर्णपणें भरले गेलेले असल्यास अशी पॉलिसी तारण म्हणून लवकर पत्करली जाते. अर्धवट भरपाई झालेल्या पॉलिसीचे तारणावर कर्जाऊ रक्कम द्यावयाची झाल्यास, ती, पॉलिसीच्या सरेंडर व्हॅल्यूपेक्षां कधींही जास्त असूं शकणार नाहीं. एखादी विमा पॉलिसी विमेदारानें रद्द केल्यास त्याला रद्द केलेल्या पॉलिसीचा मोबदला अगर किंमत म्हणून जी रक्कम विमा कंपनी देते तिला सरेंडर व्हॅल्यू असें म्हणतात. अशी सरेंडर व्हॅल्यू काय प्रमाणांत देण्यांत येईल याबद्दल विमा कंपन्यांनीं आपल्या माहितीपत्रकांतून बहुधा जाहीर केलेलें असतें. पॉलिसी आपले ताब्यांत घेऊन बँक त्याचे तारणावर कर्जाऊ रक्कम देईल. पॉलिसी जर कोणाचे नांवची (असाईन) केलेली असेल तर ज्याचे नांवची ती केलेली असेल त्याची संमति असें कर्ज काढण्यास आवश्यक होईल. तसेंच सदर तारण म्हणून देण्यांत येणाऱ्या पॉलिसीशीं इतर कोणाचा हक्कहितसंबंध पोचत असेल तर त्याविषयींही बँकेला

आवश्यक ती माहिती पुरवावी लागेल व त्याबाबत बँकेचें समाधान झाल्यासच बँक कर्ज देण्याचा विचार करील.

जामिनकीचे तारणावर कर्ज.

तारणाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे जामिनकी होय. एकानें दुसऱ्याला देण्यांत येणाऱ्या कर्जाच्या फेडीबद्दल हमी घेणें अथवा जबाबदारी पत्करणें यास जामिनकी म्हणतां येईल. अशा तऱ्हेच्या जामिनकीचे तारणावर बँक कर्जाऊ रक्कम देते. वैयक्तिक जामिनकीचे तारणावर कर्जाऊ रक्कम देण्याचा धंदा विशेषतः सहकारी बँकांमधून आढळून येतो. ज्याची जामिनकी पत्करावयाची त्याच्या ऐपतीबद्दल, धंदा करण्याच्या पद्धतीबद्दल व सचोटीबद्दल बँकेला पुरेपूर विश्वसनीय माहिती सदैव मिळणें मोठमोठाल्या शहरांतून कठीण असल्यानें मोठमोठाल्या शहरांत असले व्यवहार करणें विशेष धोक्याचें वाटतें. सहकारी बँकांचें कार्यक्षेत्र मर्यादित असून विशिष्ट लोकांमध्येंच व प्रदेशामध्येंच त्यांचे व्यवहार होत असल्यानें त्यांना त्याबाबत जास्त खात्रीलायक माहिती असूं शकते आणि म्हणून त्या बँकांच्या व्यवहारक्षेत्रांत या प्रकारच्या तारणावर कर्जाऊ रक्कम देण्याचा विशेष प्रघात असल्याचें दिसून येतें.

जामिनकी ज्यानें पत्करलेली असते त्यास शुअर्टी (जामीन) असें म्हणतात. आणि ज्या माणसानें काढलेल्या कर्जाबद्दल अगर कर्जाची फेड न झाल्यास ती करण्याबद्दल, हमी घेण्यांत आलेली असते, त्या कर्ज घेणाऱ्यास अगर ज्यास जामीन राहावयाचें असेल त्यास, मूळ कर्जदार संबोधण्यांत येतें आणि जामिनकी ज्यास कबूल करण्यांत अगर लिहून देण्यांत येते त्यास सावकार म्हणतात. हिंदी कराराच्या कायद्याप्रमाणें (इंडियन काँट्रॅक्ट ॲक्ट) जामिनकी

लेखी अगर तोंडी कशीही असलेली चालते; इंग्लिश कायद्या-प्रमाणें मात्र ती लेखीच असली पाहिजे. कायद्यानें तोंडी जामिनकी जरी चालत असली तरी बँका जामिनकी लेखीच लिहून घेतात व या जामिनकीचा कागद ते आपल्या कायद्याच्या सल्लागाराकडून तयार करवून घेतात. हा कागद फारच खबरदारीनें तयार करावयास पाहिजे. कारण जामिनकीच्या तारणाची सर्व मदार, जामिनावर अथवा जामिनाच्या मालमत्तेवर, सावकाराचा बोजा निश्चित प्रस्थापित होण्यावरच असते.

कर्जाची फेड करण्याची मुख्य जबाबदारी मूळ कर्जदारावरच असते आणि मूळ कर्जदाराकडून ठरल्याप्रमाणें फेड न झाल्यास जामिनावर जबाबदारी येते. मूळ कर्जदार नाहीं, अथवा, मूळ कर्जदार निराळा असूनही जामिनदारानें कर्जाची जबाबदारी आपणा स्वत:वर घेतली असेल तर त्या ठिकाणीं जामिनदारच जबाबदार राहील. परंतु यास वास्तविक जामिनकी म्हणण्यापेक्षां हमी अथवा जिम्मेदारी म्हणावें लागेल.

जामिनकी पत्करणें हा एक करारच असल्यानें कराराच्या कायद्यांतील मूळ तत्त्वांपैकीं 'कान्सिडरेशन' (मोबदला) चें तत्त्व लागूं होतें. मूळ कर्जदार, जामीन अथवा त्या व्यवहाराशीं हक्कहित-संबंध असणारा दुसरा कोणी मनुष्य यांपैकीं कोणासही, सावकारानें मोबदला दिला असतां अथवा देण्याचें कबूल केलें असतां, कन्सि-डरेशनची तक्रार राहूं शकत नाहीं. जामिनदार हा मुख्यतः जबाब-दार नसून मूळ कर्जदाराकडून कसूर झाल्यास जबाबदार होतो आणि म्हणून जामिनदारानें सावकाराच्या कर्जाची फेड केली तरी मूळ कर्जदार आपल्या जबाबदारींतून मुक्त होत नाहीं. जामिनाला सावकाराचे हक्क प्राप्त होतात व मूळ कर्जदाराकडून तो कर्जाची भर-

पाई करून घेऊं शकतो. कर्जाऊ देण्यांत येणारी रक्कम व तीवरील व्याज वगैरेबद्दलची जबाबदारी जामिनावर असते. जामिनकी विशिष्ट रकमेपुरतीच अथवा व्यवहारापुरतीच असूं शकते अगर कांहीं एका मुदतींत होणाऱ्या सर्व व्यवहारांबद्दल असूं शकते. पहिल्या प्रकारास स्पेसिफिक गॅरन्टी असें म्हणतात व दुसऱ्यास कंटिन्युइंग गॅरंटी असें म्हणतात. कंटीन्युइंग गॅरंटी कोणतेही वेळीं जामिनाला रद्द करतां येते. परंतु ती फक्त रद्द करण्याच्या नोटिशीच्या तारखेनंतर परिणामकारक होऊं शकेल. गॅरंटी रद्द करण्यापूर्वी झालेल्या व्यवहारा-लगत उत्पन्न होणाऱ्या जबाबदारींतून अशी नोटिस देऊन जामीन-दार सुटूं शकत नाहीं. कर्जाच्या व्यवहाराबाबत सावकार, मूळ कर्ज-दार आणि जामीन यांचे दरम्यान लिहून घेण्यांत आलेल्या कर्ज-रोख्यांत कांहीं फेरफार जामिनाचे संमतिखेरीज करण्यांत आल्यास जामिनदार जामिनकीच्या जबाबदारींतून सुटतो. ज्या रकमेची अथवा ज्या मुदतींत दिल्या जाणाऱ्या रकमेची जामिनकी पत्करली असेल त्या मुदतीची अगर रकमेची वाढ बँकेनें केल्यास तें कृत्य फरकाया सदरांत येऊन त्यामुळें जामिनदार, संमति दिली असल्याखेरीज करून, जामिनकीच्या जबाबदारींतून सुटतो. जामीन एक अथवा अनेक, व्यक्तिशः अथवा जथीमथीनें असूं शकतात. हिंदी कराराच्या कायद्याप्रमाणें करार करण्याची पात्रता अगर लायकी (कॅपॅसिटी टू एंटर इन्टू कॉन्ट्रॅक्ट्स्) ज्यांना असेल त्यांना जामिनकीचे करार कर-ण्याची पात्रताही असते. एखाद्या भागीदारींत चाललेल्या दुकानान जामिनकी पत्करिल्यास,त्या दुकानच्या सर्व भागीदारांची संमति असा-वयास पाहिजे अथवा सर्व भागीदारांनीं त्यांचेपैकीं कोणाही एकास दुस-ऱ्याचा जामिनकी पत्करण्याचा कायदेशीर अधिकार दिला असलों पाहिजे. समाइक भांडवलाची कंपनी (जाइंट स्टॉक कंपनी) जामीन

राहात असल्यास तिच्या मेमोरॅन्डम् ऑफ असोसिएशन(घटना)अन्वयें कंपनीला अशा तऱ्हेनें दुसऱ्यास जामीन म्हणून राहतां येतें अथवा दुसऱ्याची जामिनकी पत्करतां येते कीं नाहीं याबद्दल बँक आपली खात्री करून घेईल. कारण अशा तऱ्हेचा अधिकार कंपनीच्या घटनेंत नसतांना, जर एखाद्या कंपनीनें जामिनकी पत्करली असेल, तर, जरी त्या कंपनीचे डायरेक्टर्स व्यक्तिशः अशा कर्जाबद्दल जबाबदार धरण्यांत येत असले तरी त्या कंपनीच्या समाईक मालमत्तेवर अशा कर्जाच्या जामिनकीचा बोजा लागूं होणार नाहीं. विवाहित हिंदु स्त्रीला, स्त्रीधन अथवा कायद्यानें स्वतःच्या मालकीची ठरत असलेल्या जिंदगीपुरती जामिनकी पत्करितां येते.

इतिहास.

इंग्रजींत ज्याला बँक असें म्हणतात त्यालाच समानार्थक असा आमच्याइकडील शब्द म्हटला म्हणजे पेढी हा होय. पण वास्तविक पाहतां अगदीं आधुनिक व सुधारलेल्या पद्धतीची बँक आणि पेढी यांच्या रूढार्थांत बराच फरक आहे. हा फरक या दोहोंच्या स्वरूपामुळें व त्यांच्या द्वारें होणाऱ्या कार्यामुळें उत्पन्न होतो. परंतु हा फरक तूर्त वगळून आणि हे दोनही शब्द समानार्थकच आहेत असें घेऊन चालून बँक किंवा पेढी ही संस्था मुळीं अस्तित्वांत कशी येते याचा विचार करूं.

साधारणपणें असा कोणताही मनुष्य असत नाहीं कीं ज्याच्या जमेची व खर्चाची उपज व तोंडमिळवणी अगदीं बरोबर रोजच्या रोज होते. अशी स्थिति असल्यामुळें कोणत्याही क्षणीं मनुष्याला थोडेंसें तरी देणें अगर घेणें असतेंच अथवा स्वतःजवळ थोडी तरी शिल्लक असतेच. यांपैकीं तिसऱ्या प्रकारचे लोक संख्येनें जरी कमी, तरी त्यांची शिल्लक समाजाच्या पुष्कळशा व्यवहाराला भांडवल पुरवूं शकते. परंतु यांपैकीं प्रत्येकजण जर आपआपली शिल्लक स्वतःजवळ ठेवूं लागला तर व्यक्तिशः ती थोडी भासते; परंतु तिला सामुदायिक स्वरूप आलें असतां तिचें अल्पत्व नाहींसें होऊन समाजाची गरज भागविण्याची पात्रता तिच्यांत येते. मनुष्य मात्र इतक्या निरपेक्ष किंवा परोपकारबुद्धीनें फारसा पाहात नाहीं. समाजाला आपल्या शिलकेचा फायदा असो वा नसो, आपली शिल्लक आपल्याजवळ न ठेवितां दुसऱ्याजवळ ठेवण्यास-

देण्यास तो सहसा तयार झाला नसता; परंतु मनुष्य मात्र पैशाची उपज जितकी होईल तितकी पाहात असतो व समाजांत रूढ असलेल्या पैशाच्या उपयोगाकरितां देण्यांत येणाऱ्या भाड्याच्या-व्याजाच्या पद्धतीमुळें तो आपली शिल्लक दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्यास प्रवृत्त होतो. अशा या शिल्लक व्याजीं लावूं पाहाणाऱ्या मनुष्यास व्याजीं मागणाऱ्या मनुष्याची गरज असते. पण तो याच्याजवळ शिल्लक असेल तेव्हांच, कसा व कोठें मिळावा? त्याचप्रमाणें कर्जाऊ पैसे हवे असणाऱ्या माणसास अशा सुखवस्तु अथवा श्रीमंत मनुष्याला केव्हां व कोठें गांठतां येणार? तेव्हां या दोहोंची गांठ घालून देण्याकरितां एखाद्या अडत्याची जरूर आहे, व तो म्हणजे बँकर अथवा पेढीचा धंदा करणारा. यामुळेंच बँका अथवा पेढ्या अस्तित्वांत येतात.

शिल्लक संचय करण्याचे जे पूर्वापार प्रकार सर्वसाधारणपणें पाहावयास मिळतात ते म्हणजे जमिनींत पुरून ठेवणें व दागदागिन्यांत गुंतविणें. यांपैकीं पहिला प्रकार अगदीं निंद्य ठरतो व दुसरा जरी तो पहिल्याइतका असमर्थनीय नाहीं तरी कमीअधिक प्रमाणांत दोषार्हच ठरेल, आणि तो एक द्रव्याचा वांझोटाच प्रकार होय. खास द्रव्यानें द्रव्याला प्रसविणें हें सजीवतेचें लक्षण आहे. राष्ट्रीय व्यापाराला पुरेसें भांडवल मिळण्याकरितां शिल्लक संचय व्याजीं लावण्याकडेच जास्त प्रवृत्ति झाली पाहिजे. शिल्लक संचय जमिनींत पुरून ठेवणें अगर दागिन्यांत गुंतविणें या दोन्ही प्रकारांत सुरक्षिततेबद्दल काळजी आहेच.

बँकेशीं संबंध ठेविल्यानें होणारे फायदे अनेक असल्यानें अशा प्रकारची संस्था फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत असल्याचे अनेक उल्लेख सांपडतात. युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत, निर-

निराळ्या कारणांनीं पेढ्या अस्तित्वांत आल्या. जुन्या काळीं इटली देशाच्या द्वारें पूर्व व पश्चिम गोलार्ध यांचे दरम्यान व्यापार चालत असल्यामुळें व्हेनीस, जिनीवा, फ्लॉरेन्स वगैरे ठिकाणीं पेढ्या होत्या. एकट्या फ्लॉरेन्स शहरीं एके वेळीं सुमारें ८० पेढ्या असल्याचा उल्लेख आहे. इंग्लंडांत हा धंदा प्रथमतः तेथील सोनार लोकांच्या हातीं होता व हे लोक राजांना कर्जाऊ रकमा देत असत. हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून हा धंदा करण्यांत येत असल्याचे उल्लेख असून, तो आरंभीं व अद्यापही कित्येक ठिकाणीं दुकानदार अथवा सावकारवर्गाचे हातीं होता व आहे. ठेव ठेवण्याला योग्य असा मनुष्य साधारणपणें नगरशेठ म्हणून प्रसिद्ध असलेला गांवांतील धनिक व प्रमुख व्यापारी हा योग्य मानला जात असल्यानें विशेषतः त्याजकडे अनेक ठेवी असत. देशांतील व्यापारीसंघाचें अध्वर्युत्व या नगरशेठाकडे आल्यापासून या ठेवीचा ओघ व्यापारीसंघ कचेरीकडे वळल्याचें आढळून येतें. हा सर्व प्रकार चालू होता तो काळ म्हणजे साधारणपणें इसवी सनापूर्वीं ३०० पासून २०० वर्षांचा काळ होय. ह्या वेळच्या कायद्याच्या पुस्तकांत अशा तऱ्हेच्या ठेवी ठेवून घेणाऱ्या इसमानें त्याचीं गैरवाजवी अफरातफर केल्यास त्याबद्दल त्यास द्यावयाच्या शिक्षेचाही उल्लेख सांपडतो. या वेळेच्या व त्यानंतर सुमारें २००० वर्षेपर्यंतच्या काळांत बँकिंगचा धंदा म्हणजे शिल्लक संचय ठेवून घेणें व ही ठेव कांहीं एका मुदतीनंतर अथवा वेळोवेळीं फारच अल्प प्रमाणांत परत करणें अशा प्रकारचा होता अथवा आहे. दरम्यानच्या काळांत ठेवीच्या रकमांचा उपयोग गरजू लोकांना घरें, जमिनी, सोनें, चांदी वगैरेंच्या तारणावर कर्ज देणें, सरकारला गांवच्या वसुलीच्या तारणावर कर्जाऊ देणें अथवा स्वतःचे व्यापारांत उपयोगीं आणणें अशा तऱ्हेनें करण्यांत येत असे.

अशा तऱ्हेचे धंदा करणारे अनेक पेढीवाले सर्व देशभर व्यापारी पेठांच्या अनुरोधानें निरनिराळ्या ठिकाणीं वसलेले आढळून येतात. दळणवळणाच्या साधनांच्या प्रसाराबरोबर व्यापारी घडामोडीचा प्रसार वाढल्यानें या पेढीवाल्यांना प्रांतोप्रांतीं व्यापाराच्या मागोमाग जाणें भाग पडूं लागलें. अर्थात्, नेहमीं हे स्वतःच न जातां यांच्या स्वदस्तुरचीं पत्रें रवाना होऊं लागलीं, आणि हीं या पेढीच्या धंद्याच्या बाबतींत पैशाच्या विनिमयाखातर लिहिलीं जाणारीं पत्रें म्हणजे हुंडी-पत्रें होत. अशा तऱ्हेनें आंतरप्रांतीय व्यापारीसंबंध उत्पन्न झाल्यानें पैशाचा विनिमय हुंडीपत्रांच्या द्वारें करण्याचा प्रघात भराभर वाढत गेला व हा एक पेढीवाल्यांच्या कार्यक्षेत्रांतील मोठा भाग होऊन बसला. बाराव्या शतकांत हुंडी-पत्राचा सर्रास उपयोग होत असल्याचा दाखला मिळतो. याप्रमाणें व्यापार करणारे पेढीवाले, सावकार, सर्व हिंदुस्थान देशभर पसरले असल्याचे उल्लेख सांपडतात.

मुसलमानी अमदानींत मुलतानी व श्रॉफ लोक अंतर्गत व्यापाराला पैसा पुरवीत असत इतकेंच नाहीं तर राजे लोकांनाही पैसा पुरवून त्यांचे बँकर्स म्हणून काम पहात असत. सरकारी वसूल गोळा करणें, नाणें बदलून देणें (एक्सचेंज) असेही व्यवहार हे करीत. यांचें राजे लोकांवर फार वजन असे. हल्लींच्या मध्यवर्ती बँकेची कामगिरी त्या कालीं जगत्शेठ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सावकारांकडून होत असे. मथुरेचे मथुरादासशेठ यांची पेढी, इंदोरचे सरदार श्रीमंत किबेसाहेब यांची गणेशदास कृष्णाजी नांवाची पेढी, महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध सावकार बारामतीकर नाईक यांची पेढी, पैठण येथील वानवळे यांची पेढी, नागपूर येथील बन्सीलाल अबीरचंद यांची पेढी या सर्व पेढ्यांचे व्यवहार त्या त्या कालीं फारच विस्तृत प्रमाणांत चालले असल्याचे उल्लेख आहेत.

याव्यतिरिक्त इतरही अनेक नामांकित पेढ्या होत्या. परंतु वर दिलेल्या पांच पेढ्यांचाच आम्हीं नामनिर्देश केला, याचें कारण एवढेंच कीं, व्यापाराव्यतिरिक्त ऐतिहासिक स्वरूपाचें असेंही महत्त्व या पेढ्यांना आहे या तऱ्हेनें हा पेढीचा धंदा करणारे इसवी सनापूर्वीं २०० वर्षांपासून तों इसवी सन १७७० पर्यंतच्या काळांतील पेढीवाले हा एक पेढीवाल्यांचा वर्ग होतो. याला आपण खाजगी पेढीवाले (प्रायव्हेट बँकर्स) असें म्हणूं या. अर्थात् या सुमाराला हा वर्ग नाहींसा झाला असें नसून अद्यापही अशा तऱ्हेचे पेढीवाले, सावकार ह्या देशांत दुय्यम दर्जानें कां होईना पण सर्वत्र आहेत. पूर्वीं व आजमितीसही या खाजगी पेढीवाल्यांकडून अथवा सावकारांकडून शेतकीला पैसा पुरविला जात असे व आहे; शेतकऱ्यांच्या नडी भागविल्या जात असत व आहेत, आणि या लोकांकडून शेतकऱ्याला फार महत्त्वाची मदत होत आहे. पाश्चात्य पद्धतीवर उभारण्यांत आलेल्या अलीकडील बँकिंगच्या संस्थांचा व्याप बहुधा बंदरांतून व मोठमोठाल्या शहरांतूनच असल्यानें, देशावर अद्याप या लोकांचे हातीं सावकारी आहे व त्यांचेच मार्फत अद्याप अंतर्गत व्यापार व शेती यांना पैसा पुरविला जात असून यांचे अस्तित्वामुळें एक प्रकारची उणीवच भरून निघत आहे. खेडेगांवीं अद्याप या लोकांचें वर्चस्व पूर्वींइतकेंच अपरिहार्य भासत आहे. बदलत्या परिस्थितींत पाश्चात्य पद्धतीवर बँकिंगचा धंदा करणाऱ्या जॉइंट स्टॉक बँक्स व देशावरील व्यापारी यांचे दरम्यान या खाजगी पेढीवाले अथवा सावकार यांना उत्तम दुवा बनतां येईल. यांना देशावरील व्यापाऱ्यावर हुंडी काढून ती कसर देऊन मोठ्या बँकेकडे जरूर पडेल तेव्हां विकून पैसे उभे करतां येतील. मुंबईमध्यें आजमितीस श्रॉफ म्हणून संबोधिले जाणारे लोक गांवांतील व्यापारी व बँक्स

यांचे दरम्यान मध्यस्थ (मिड्लमन) म्हणून काम करतात. यांत प्रामुख्यानें मारवाडी आणि मुलतानी लोक आहेत. सन १७७० पर्यंतचा असा एक स्वतंत्र भाग काढला याचें कारण एवढेंच कीं या मुदतींत ज्या तऱ्हेचा धंदा चालू होता, त्याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीही प्रगतिपर अशी घडामोड झाली नाहीं.

इसवी सन १७७० पासूनचा म्हणजे पाश्चात्य संस्कृति, पद्धति, विचारसरणी यांच्या संसर्गाचा परिणाम झाला असलेला काळ होय. येथपासून आतांपर्यंतचा जो काळ, त्या काळांतील पेढीच्या वाढीचा इतिहास लिहिला जाण्याला अद्याप अवकाशच आहे. कारण ही वाढ अद्याप झपाट्यानें चालू आहे. तथापि झाली आहे एवढ्या वाढीचा इतिहासही पूर्णत्वानें जरी नाहीं तरी कमी अधिक प्रमाणांत सर्वांना, विशेषतः अर्थशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना, फारच मनोरंजक वाटेल.

राज्ययंत्र खिळखिळें होणें, अंतर्गत बंडाळी माजणें, देशांत गैरविश्वासाचें वातावरण निर्माण होणें, वगैरे कारणांनीं सर्वस्वीं पतीवर उभारलेल्या या बँकिंगच्या धंद्याला म्हणजे पर्यायानें व्यापाराला नेहमीं धोकाच असतो.

ज्या मोंगल व मराठी राज्याचे वर्चस्वावर त्या काळच्या बँकर्सची भरभराट अवलंबून होती त्यांच्या पाडावामुळें व गिऱ्हाइकांकडून येणें बाकी असलेली वसुली देशांत माजलेल्या अंदाधुंदीमुळें वसूल करणें अशक्यप्राय झाल्यानें या बँकर्सना फार नुकसान पोंचलें व आपसांतील कलहानें देशांतील पतीवर उभारलेली सर्व रचना खिळखिळी झाली.

देशाच्या व्यापारी पेठांत घडून येणारा बदल, त्यामुळें होणारा व्यापाराचा व व्यापारी रिवाजाचा बदल, व दुसऱ्या देशांशीं वाढ-

णारा व्यापार या सर्वांचा परिणाम आधींच घसरगुंडीस लागलेल्या या बँकर्सना आणखी खालीं ओढण्यांत झाला.

ईस्ट इंडिया कंपनीला व तिच्या पंखाखालीं व्यापार करणाऱ्या पाश्चात्य व्यापाऱ्यांना या बँकर्सचा उपयोग त्यांच्या प्रतिकूल परिस्थिति व कार्यपद्धतीमुळें व भाषेच्या अडचणीमुळें सर्रास करून घेतां येईना. म्हणून त्यांनीं आपल्या वाढत्या व्यापारास व राजकारणास उपयोगी पडतील असे आधुनिक पद्धतीनें धंदा करणारे बँकर्स निर्माण करण्याचें धोरण आंखलें. याचा परिणाम असा झाला कीं, हे खाजगी बँकर्स अथवा पेढीवाले कायमचे दुय्यम परिस्थितींत राहून देशाच्या नाणेंबाजाराचीं सूत्रें या पाश्चात्य पद्धतीवर उभारलेल्या बँकिंगच्या संस्थांच्या हातीं गेलीं.

आधुनिक बँकर्स.

सुधारलेल्या पद्धतीनें धंदा करणारी पहिली समाईक भांडवलाची पेढी इसवी सन १७७० सालीं अॅलेक्झांडर आणि कंपनी यांनीं कलकत्ता येथें काढली. या पेढीचें नांव **हिंदुस्थान बँक** असें होतें. ही पेढी वर दर्शविलेल्या खाजगी पेढीवाल्यांचे धंदे करून शिवाय करंट अकाऊंट बँकिंग, म्हणजे चालू खात्यावर ठेवी घेणें (याचा अर्थ ठेवींचे पैसे सर्व अथवा मागेल तेवढे मागेल त्या वेळीं खातेदारास परत करावयाचे) या प्रकारचा धंदा, व पाश्चात्य राष्ट्रांतील बँकांच्या नोटा काढण्याच्या प्रसिद्ध धंद्याप्रमाणें स्वतःच्या चलनी नोटा काढण्याचाही धंदा करूं लागली. अर्थात् ह्या दोन नव्या धंद्यांपैकीं हा दुसऱ्या प्रकारचा म्हणजे नोटा काढण्याचा धंदा इकडे अगदींच नवीन होय. हिंदुस्थानांत यापूर्वी कोणीं चलनी नोटा काढल्याचें आढळून येत नाहीं. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत चलनी नोटांचा प्रसार

होऊन सुमारें ३०० वर्षें झालीं आहेत. हिंदुस्थानांत जरी नव्हे तरी आशिया खंडांत यापूर्वी कोठें चलनी नोटा प्रचलित होत्या किंवा नाहीं याबद्दल माहिती मिळवीत असतां चीनमध्यें चलनी नोटा सुमारें ४००० वर्षांपूर्वी प्रचलित असल्याचा पुरावा पेट्रोग्राड (लेनिनग्राड) येथील एशियाटिक म्युझिअम्‌मध्यें असणाऱ्या त्या काळच्या चिनी बँक नोटवरून मिळतो. ही नोट इसवी सनापूर्वी २८०० वर्षें या काळीं पेकिंग येथें निघाली. ती जाड पांढऱ्या कागदाची असून, तिजवर निळ्या काळ्या शाईच्या रंगाच्या ठशांत क्रमांक, बँकेचें नांव, निघाल्याची तारीख व कॅशरची सही, वगैरेंचा उल्लेख आढळतो.

हिंदुस्थान बँकेच्या नोटांना जरी सरकारची मान्यता नव्हती तरी त्या कलकत्त्यामध्यें व आसपासच्या भागांत बऱ्याच उपयोगांत आणल्या जात असून, त्यांची संख्या ४० पासून ५० लाखांपर्यंत पोंचली होती. किती एक वेळां सरकारी तिजोरींतूनही या नोटा घेतल्या जात असत असें म्हणतात. १८१९ व १८२९ या सालीं देशांतील अस्वस्थतेमुळें या बँकेच्या सुमारें वीस लाख किंमतीच्या नोटा लोकांनीं परत केल्या व त्यांचे पैसेही बरोबर दिले गेले. १८३२ सालीं ही बँक बुडाली. यानंतर कलकत्त्यांतील निरनिराळ्या धनिक लोकांच्या मदतीनें दुसरी एक बँक काढण्यांत आली. तिचें नांव **युनिअन बँक** असें होतें. हिनें १८४८ पर्यंत धंदा केला.

प्रेसिडेन्सी बँक्स्.

हिंदुस्थान बँकेनंतर व युनिअन बँकेचे पूर्वी सन १८०६ सालीं **बँक ऑफ बेंगाल** नांवाची एक बँक चालू करण्यांत आली आणि तिला सन १८०९ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीकडून सनद मिळाली. सन

१८४० मध्यें पहिली **मुंबई बँक** निघाली व सन १८४३ मध्यें **बँक ऑफ मद्रास** स्थापण्यांत आली. पहिली मुंबई बँक सन १८६८ सालीं मोडली आणि त्याच वर्षांत पुनः दुसरी मुंबई बँक स्थापन झाली. मुंबई व मद्रास येथील बँका निघण्यापूर्वीं १८३६ सालापासून हिंदुस्थानांत एक मध्यवर्ती बँक असावी ही जी एक कल्पना होती, ती बँक ऑफ बेंगॉल हीच मध्यवर्ती बँक होऊन मूर्त स्वरूपांत येईल असें वाटत होतें. परंतु मुंबई बँक व मद्रास बँक या स्थापन झाल्यामुळें ही आशा निष्फळ ठरली व प्रत्येक इलाख्याला एक एक बँक स्थापन होऊन तिला इलाख्यापुरतें मध्यवर्ती बँकेचें स्वरूप आलें. बँक ऑफ बेंगॉलच्या स्थापनेच्या वेळीं तिच्या भांडवलापैकीं एकपंचमांश भागाचें भांडवल ईस्ट इंडिया कंपनीनें दिलें होतें व त्याबद्दल ईस्ट इंडिया कंपनीला तीन डायरेक्टर नेमण्याचा अधिकार होता. हा अधिकार सन १८६२ सालीं सरकारनें काढून घेतला. या बँकांच्या नोटा ज्या वेळेस निघत होत्या त्या वेळेस त्या जवळ जवळ मुंबई, मद्रास व कलकत्ता या तीन शहरींच दिल्या घेतल्या जात असत. याच वेळेला इतर सर्व बँकांचा नोटा काढण्याचा अधिकार हिरावून घेतला गेला. सन १८७६ सालीं सरकारनें या बँकांतील आपलें भांडवल काढून घेतल्यानें भागीदाराचें त्यांचें नातें संपलें व डायरेक्टर्स नेमण्याचा अधिकारही गेला. असें करण्याचें एक कारण असें असावें कीं, सन १८६८ सालीं मुंबई बँक बुडाल्यामुळें सरकारच्या वांट्यास भागीदार या नात्यानें आलेल्या तोटयाच्या दृष्टीनें सरकारची मोठी पंचाईत उडाली, आणि या अनुभवावरून त्यांनीं वरील गोष्ट केली असावी. असो. यामुळें सरकारचा त्या बँकेवरील ताबा वर वर पाहतां गेला असावा असें वाटतें. परंतु या बँका सन १८७६ च्या प्रेसिडेन्सी बँक ॲक्ट नांवाच्या विशिष्ट

कायद्यानें चालवावयाच्या असल्यामुळें त्या कायद्यांत सरकारतर्फे डायरेक्टर नेमला जाण्याचा अधिकार असल्यानें, ही सत्ता गेली नाहीं असेंच दिसून येईल. १८६२ सालीं नोटा काढण्याचा अधिकार हिरावून घेऊन त्याचा मोबदला म्हणून सरकारनें आपल्या उत्पन्नाच्या रकमा या बँकांच्या स्वाधीन केल्या. १८७६ पर्यंत कांहीं अटींवर सरकारचें सर्व उत्पन्न, जें साधारणतः सरकारी तिजोरींत राहावयाचें, तें या बँकांकडे ठेवण्यांत येत असे. परंतु पुष्कळ प्रसंगीं सरकारनें पैसे मागतांक्षणींच बँकांना पैसे परत न देतां आल्यामुळें सरकारची फारच अडचण झाली आणि म्हणून सन १८७६ मध्यें रिझर्व्ह ट्रेझरीज स्थापन करण्यांत आल्या. तेव्हांपासून सरकारी उत्पन्नापैकीं कांहींसा परंतु बराचसा भाग या बँकांकडे राहूं लागला. सदरहू रकमांवर व्याज आकारण्यांत येत नसे. याप्रमाणें हिंदी पैशाच्या बाजारांतील प्रेसिडेन्सी बँक या नांवानें संबोधिल्या जाणाऱ्या या तीन बँकांच्या वर्गाला नं. २ चा वर्ग म्हणूं या.

हिंदी समाईक भांडवलाच्या बँका.

यानंतर नं. ३ चा वर्ग म्हणजे हिंदी समायिक भांडवलाच्या बँका होत. ह्या बँका हिंदुस्थानांत नोंदल्या गेल्या असून, त्यांच्या मुख्य कचेऱ्या हिंदुस्थानांत आहेत. या सदराखालीं येणाऱ्या प्रथम प्रथमच्या बँकांचें भांडवल कांहीं अंशीं हिंदी असलें तरी देखरेख पूर्णपणें परकीयांच्या हातीं असे. सन १८७० सालीं अस्तित्वांत असलेल्या सात बँकांपैकीं दि बँक ऑफ अपर इंडिया स्थापना १८६३ आणि अलाहाबाद बँक स्थापना १८६५ या होत. अलाहाबाद बँकेचें वसूल झालेलें भांडवल रु. ३५,५०,००० असून, रिझर्व्ह फंड रु. ५,००,००० आहे. लहानशा प्रमाणांत परंतु अस्तित्वांत अस-

लेल्या आणखीही एका बँकेचें नांव घेतां येईल व ती म्हणजे बेंगलोर बँक स्थापना सन १८६८. १८७० ते १८९४ या काळांत अशाच तऱ्हेच्या आणखी सात बँका निघाल्या. त्यांपैकींच दि औंध कमर्शिअल बँक स्थापना १८८१, पंजाब बँकिंग कंपनी स्थापना १८८९, पंजाब नॅशनल बँक स्थापना १८९४ या होत. लहानशा प्रमाणांत असलेल्या परंतु याच काळांत निघालेल्या अशा आणखी कांहीं बँका म्हणजे काश्मिर बँक स्थापना १८८२ व पूना मर्कं-टाईल बँक स्थापना १८९३ वगैरे होत. सन १८९४ ते १९०४ या काळांत मोठाल्या बँका म्हणजे ज्यांचें वसूल झालेलें भांडवल ५ लाख आहे, अशा निघाल्या नाहींत. सन १९०१ सालीं पीपल्स बँक ऑफ इंडिया नांवाची बँक निघाली परंतु तिचें भांडवल १९०८ सालापर्यंत पांच लाखांवर गेलें नव्हतें. सन १९०४ सालापासून बँकांच्या वाढीची लाट पुनः उसळली व नवीन बँका स्थापन होऊं लागल्या. पहिली बँक याच सालीं बँक ऑफ बर्मा या नांवानें निघाली. या बँकेनें पुष्कळ धंदा केला पण ही १९११ सालीं बुडाली. १९०६ सालीं तीन महत्त्वाच्या बँका स्थापन झाल्या. दि **बँक ऑफ इंडिया** ही पारशी लोकांच्या खटपटीनें अस्तित्वांत आली. हिचें वसूल झालेलें भांडवल आजमितीस एक कोटि रुपये असून रिझर्व्ह फंड एक कोटि आठ लक्ष आहे. दुसरी दि बँक ऑफ रंगून व तिसरी सुप्रसिद्ध कै. डॉ. चुनिलाल सरैया यांच्या नेतृत्वाखालीं चाल-लेली **दि इंडियन स्पेसी बँक** ही होय. १९१० सालापर्यंत या बँकांची भरभराट अतीशयच झाली व या सर्वांचें वसूल झालेलें भांडवल त्या वेळीं १५ लाखांपेक्षां जास्त होतें. इंडियन स्पेसी बँकेचें वसूल झालेलें भांडवल ७५ लाख रुपयांपर्यंत गेलें होतें व रिझर्व्ह फंड १९ लाखांचा होता. १९०६ सालानंतर आणखीही पुष्कळ

बँका निघाल्या; परंतु त्यांत वसूल झालेल्या भांडवलाच्या दृष्टीनें महत्त्वाच्या अशा ज्या कांहीं होत्या, त्यांत बेंगॉल नॅशनल बँक स्थापना १९०७, दि बॉंबे मर्चंटस् बँक स्थापना १९०९, दि काठेवाड अँड अहमदाबाद बँकिंग कॉर्पोरेशन स्थापना १९१० आणि **दि सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया** स्थापना १९११ या होत. सेंट्रल बँकेचें वसूल झालेलें भांडवल आजमितीस रु. १,६८,१३,२०० असून रिझर्व्ह फंड रु. ७,५०,००० आहे. १९१८ सालीं स्थापन करण्यांत आलेली दि टाटा इंडस्ट्रियल बँक ही १९२३ मध्यें दि सेंट्रल बँक ऑफ इंडियामध्यें अंतर्भूत करण्यांत आली. याशिवाय आजतागायत बँक ऑफ बरोडा, बँक ऑफ हिंदुस्थान, देवकरण नानजी बँकिंग कंपनी, इंडस्ट्रियल बँक ऑफ वेस्टर्न इंडिया, युनायटेड वेस्टर्न बँक, बँक ऑफ महाराष्ट्र, भारत इंडस्ट्रिअल बँक, **न्यू सिटिझन बँक ऑफ इंडिया** वगैरे इतर अनेक बँका निघाल्या आहेत. परंतु त्या सर्वांचा आतां नामानिर्देश न करितां समायिक भांडवलांच्या बँकांच्या वर्गांत त्यांचा समावेश करूं या.

एक्सचेंज बँक्स्.

हिंदी पैशाच्या बाजारांतील आणखी एका प्रकारच्या बँकरच्या वर्गाला एक्सचेंज बँक असें म्हणतात व त्यांचा आपण चौथा वर्ग करूं या. एक्सचेंज बँकेचे मुख्यतः दोन भाग करतां येतील: एक ज्यांचा बराचसा व्यवहार हिंदुस्थानांत आहे अशांचा भाग, व दुसरा निरनिराळ्या पाश्चिमात्य बँकांच्या एजन्सीज् म्हणून आशिया खंडांत व्यवहार करतात यांचा होय. यांपैकीं दुसऱ्या भागांत येणाऱ्या बँका म्हणजे कॉमटायर नॅशनल डी. एस्. कॉमटी डी. पॅरिस, याकोहामा स्पेसी बँक स्थापना जपान १८८०, एशियाटिक बँक

वगैरे. या बँका हिंदुस्थानांत, फ्रान्स, जर्मनी, जपान, अमेरिका, रशिया वगैरे राष्ट्रांशीं होणाऱ्या व्यवहाराचें हिताहित पाहातात. आतां पहिल्या भागापैकीं महत्त्वाच्या अशा ज्या बँका आहेत, त्यांपैकीं पहिली व सर्वांत जुनी दि देहली अँड लंडन बँक ही १८४४ मध्यें स्थापन झाली; चार्टर्ड बँक ऑफ इंडिया ऑस्ट्रेलिया अँड चायना स्थापना इंग्लंड १८५३, दि हाँगकाँग अॅण्ड शांघाय बँकिंग कॉर्पोरेशन स्थापना हाँगकाँग १८६७, मर्कंटाइल बँक ऑफ इंडिया स्थापना इंग्लंड १८९३ व दि ईस्टर्न बँक स्थापना इंग्लंड १९१० या होत. यांखेरीज बँक ऑफ टैवान स्थापना जपान १८९९, लॉइडस् बँक स्थापना इंग्लंड, नॅशनल बँक ऑफ इंडिया, स्थापना युनायटेड किंग्डम १८६३, अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनी, बँको नॅस्यिोनल आल्ट्रामरीनो स्थापना पोर्तुगाल १८६४, ग्रींडले अँड को., मिटसुई बँक, नॅशनल सिटी बँक ऑफ न्यू यार्क, नेदरलंड इंडिया कमर्शियल बँक, वगैरे इतरही परकीय बँका आहेत. या सर्व बँकांचा खुद्द हिंदुस्थानांत व इतर देशांत व्यापार चालतो. यांपैकीं चार्टर्ड बँक आणि हाँगकाँग बँक ह्यांचा व्यवहार पूर्वेकडील भागांत, विशेषत: चीनमध्यें, फार आहे.

एक्सचेंज बँकेच्या क्षेत्रांत वावरणाऱ्या व म्हणून एक्सचेंज बँकरच्या वर्गांतही मोडल्या जाणाऱ्या अशा प्रमुख हिंदी एक्सचेंज बँक्स म्हणजे **इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया, दि सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, दि पंजाब नॅशनल बँक** आणि **दि इंडियन बँक** या होत. एक्सचेंज बँकांचें एक्सचेंज बँक असोशिएशन नांवाचें एक मंडळ आहे तें या बँकांच्या धंद्याचें हितसंरक्षण पहातें. हिंदी एक्सचेंज बँकांपैकीं कोणतीही बँक या मंडळाची सभासद नाहीं.

एक्सचेंज बँका व इतर बँका यांच्या धंद्यांच्या पद्धतींत फारसा

फरक नाहीं. एक्सचेंज बँकेजवळ असणारा पैसा भांडवल, शिलकींत पडलेला नफा, मुदतीच्या ठेवी अथवा चालू खात्यावर असलेल्या ठेवी या सर्वांमिळून जमविलेला असतो. या ठेवी खुद्द हिंदुस्थानांत व लंडन या दोन्ही ठिकाणीं जमविण्यांत येतात. परंतु विशेषतः त्यांच्या लंडनमधल्या कचेरींत जितक्या जास्त ठेवी जमवितां येतील तितक्या चांगल्या व याकडेच त्यांचें विशेष लक्ष असतें. या ठेवी ते इतर इंग्लिश बँकांपेक्षां जास्त व्याजाचा दर देऊं करून मिळवूं शकतात. या बँका आपला पैसा हिंदुस्थान व इतर देशांत व्याजीं लावतात परंतु त्यांचा बराचसा पैसा हुंड्यांच्या व्यवहाराकरितां राखून ठेविलेला असतो. यांच्याजवळील हुंड्यांपैकीं कांहीं हुंड्या हिंदुस्थानांत पटावयाच्या असतात; परंतु बऱ्याचशा हुंडया लंडनवर पटावयाच्या असतात.

मुंबई आणि कलकत्ता या ठिकाणच्या नाणें बाजारांत एक्सचेंज बँकांचा हात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर आहे. सुरवातीला या बँकांचा धंदा बंदरांतून व विशेषतः निर्यात होणाऱ्या मालाच्या तारणावर कर्जाऊ देण्याचे कामीं विशेष गुंतविला जात असे. परंतु आतां देशांतील अंतर्गत व्यापारांतही या बँका पैसा गुंतवूं लागल्या आहेत. हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या हंगामांत व्यापारोपयोगी वस्तूंची खरेदी व हालचाल चालू होते त्या वेळीं लंडन, न्यूयॉर्क व इतर परदेशस्थ नाणेबाजार येथून या बँका हिंदुस्थानांत पैसा आणवितात. यामुळें येथील नाणें-बाजारांत स्वस्त पैसा मिळूं शकतो. सरकारी ट्रेझरी बिल्समध्यें गुंत-विण्याकरितांही या बँका पाश्चात्य नाणेबाजारांतून इकडे पैसा आण-वितात. देशाच्या आयात निर्यात व्यापाराचे कामीं पैसा पुरविणें हें या एक्सचेंज बँकांचें मुख्य कार्यक्षेत्र असून आयात निर्यात व्यापार करणारे अगर करूं इच्छिणारे यांना या बँकांपासून मदत होते व

होऊं शकेल. याखेरीज पाश्चात्य देशांतील व्यापारी वर्गाशीं हिंदी व्यापाऱ्यांचें संघटन घडवून आणण्याचे कामींही या बँका मदत करितात. पाश्चात्य देशांतील व्यापारी कंपन्या अथवा पेढ्या अथवा व्यक्ति यांच्या क्रेडिटसंबंधीं अवश्य ती माहिती या बँका पुरवितात.

इम्पिरीयल बँक ऑफ इंडिया.

आतां अगदीं अलीकडे म्हणजे सन १९२१ सालीं नवीन स्थापन झालेल्या इम्पिरीयल बँक ऑफ इंडिया या बँकेविषयी लिहावयाचें म्हणजे इतकेंच कीं, तिच्या स्थापनेनें आणखी एखादा बँकर्सचा वर्ग निर्माण न होतां नं. २ च्या प्रेसिडेन्सी बँक्सच्या वर्गाचे जागीं व हिंदी समायिक भांडवलाच्या बँकर्सचे वर्गांतच मोडणारी अशी एक फार मोठी व बहुतांशीं मध्यवर्ती बँक असें म्हणतां येईल. सन १८३६ पासून हिंदुस्थानांत एक मध्यवर्ती बँक असावी अशी वारंवार निरनिराळ्या ठिकाणाहून इच्छा प्रदर्शित करण्यांत येत होती परंतु ही इच्छा १९२० सालापर्यंत सफल झाली नाहीं. चेंबरलेन कमिशन बसलें असतां या विषयाची चर्चा फार जोरानें झाली. सन १९२० सालीं सप्टेंबर महिन्यांत हिंदुस्थान सरकारनें **इम्पिरीयल बँक ऑफ इंडिया अॅक्ट** नांवाचा कायदा करून त्या कायद्यान्वयें ही त्यावेळीं मध्यवर्ती बँक म्हणून इलाखा बँक्सना (बँक ऑफ बेंगॉल, बँक ऑफ बॉम्बे, व बँक ऑफ मद्रास) तिच्यांत समाविष्ट करवून घेऊन स्थापन करण्यांत आली.

इलाखा बँकेचे जे पूर्वी भागीदार होते किंवा त्या बँकांचा स्टॉक ज्या गृहस्थांजवळ होता किंवा जे कोणी नवीन भागीदार होऊं इच्छीत होते ते सर्व या नवीन बँकेचे घटकावयव समजण्यांत आले. या बँकेचें भांडवल ११ कोटि २५ लक्ष रुपयांचें असून प्रत्येक भाग ५००

रुपयांचा आहे. यापैकीं वसूल झालेलें भांडवल आजमितीस रु. ५,६२,५०,००० असून रिझर्व फंड रु. ५,५५,००,००० आहे. एवढ्या मोठ्या भांडवलाची ही पहिलीच बँक होय. प्रत्येक भागीदाराची जबाबदारी त्यानें आपल्या भागावर जितकी रक्कम अजून द्यावयाची बाकी असेल तेवढ्यापुरतीच असावी असें ठरविण्यांत आलें आहे. अर्थात् ही बँक एक खाजगी व्यापारी कंपनीच असून, केवळ तिचें कार्य त्या वेळीं बहुतांशीं सरकारी नियंत्रणानें होणारें असल्यानें व रिझर्व्ह बँकेची स्थापना होईपर्यंतच्या काळांत तिचें नातें सरकारचे बँकर अशा तऱ्हेचें असल्यानें फार तर तिला निमसरकारी बँक म्हणतां येईल.

या बँकेची मुख्य कचेरी दिल्ली येथें राहावयाची असून, स्थापनेपासून पांच वर्षांचे आंत तिनें निदान १०० शाखा तरी निरनिराळ्या ठिकाणीं स्थापना केल्याच पाहिजेत असा कायद्यानें तिजवर निर्बंध घालण्यांत आला होता. ब्रँच व सबऑफिसेस मिळून आजमितीस या बँकेचीं ३५० वर ऑफिसेस सर्व हिंदुस्थानभर उघडण्यांत आलेलीं आहेत. बँकेच्या इलाखानिहाय मुख्य कचेऱ्या अनुक्रमें मुंबई, मद्रास व कलकत्ता या तीन ठिकाणीं असून, एक कचेरी लंडनमध्येंही उघडण्यांत आली आहे.

रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेपूर्वीं ही बँक इतर सर्व बँकांची बँक, व सरकारचीही बँक म्हणून समजली जात असे. सरकारची बँक म्हणून हिंदुस्थान सरकारचा सर्व बँकिंग व्यवहार करणें, सरकारतर्फे रकमांचा वसूल स्वीकारणें व रक्कमा देणें, सरकारी शिलका संभाळणें आणि हिंदुस्थान सरकारनें काढलेल्या कर्जासंबंधीं सर्व व्यवस्था पाहाणें, अशा तऱ्हेचीं कामें ह्या बँकेनें करावयाचीं असत. अद्यापही ज्या ठिकाणीं रिझर्व बँकेच्या बँकिंग डिपार्टमेंटच्या शाखा नाहींत,

परंतु इम्पिरीयल बँकेच्या शाखा उघडलेल्या आहेत, अशा ठिकाणीं सरकारी कामकाजाकरितां रिझर्व बँकेचे सोल एजंट म्हणून ही बँक आपला पूर्वीचा सरकारी बँकेचा दर्जा उपभोगीत आहे.

सरकारी बँक म्हणून त्या वेळीं असलेल्या जबाबदारीमुळें व नात्यामुळें, एक्सचेंज बँकांचे व्यवहार, सहा महिन्यांतून जास्त मुदतींचीं कर्जें खुद्द बँकेच्याच भागांवर, स्टॉकवर किंवा कोर्ट ऑफ वार्डसच्या ताब्यांत असलेल्या इस्टेटीव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही जंगम वस्तूंचे तारणावर किंवा स्थावर मिळकतीवर किंवा त्या मिळकतीच्या कागदपत्रांवर कर्ज देणें; वैयक्तिक तारणावर कर्ज देणें; कसर घेऊन हुंड्या पटाविणें वगैरे स्वरूपाचे धंदे करण्याची त्या वेळीं मनाई करण्यांत आली होती. परंतु १९३४ च्या इम्पिरीयल बँक ऑफ इंडिया अमेंडमेंट (सुधारणा) कायद्यान्वयें पूर्वीं घालण्यांत आलेल्या या निर्बंधांपैकीं बरेच निर्बंध हल्लीं कमी करण्यांत आले असून बँकेला आतां इतर जॉइंट स्टॉक व एक्सचेंज बँकांचे बहुतेक सर्व धंदे करतां येतात. परराष्ट्रांत पटावयाच्या असलेल्या हुंड्या विकत घेणें, हिंदुस्थानाबाहेर कर्जाऊ रकमा घेणें, आणि एक्सचेंज बँकांचे व्यवहार करणें या विशेष सवलती सुधारणा कायद्यानें प्राप्त झाल्या. याखेरीज बँकेच्या इलाखानिहाय शाखांत (मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, रंगून) एक्झीक्यूटर आणि ट्रस्टी डिपार्टमेंट काढून त्यांमार्फत एका नवीन धंद्याचा उपक्रम करण्यांत आला आहे. या शहरांबाहेर राहणाऱ्या गिऱ्हाइकांचीं या बाबतींतील कामें बँकेच्या ज्या शाखेमध्यें त्यांचीं खातीं असतील त्या शाखेमार्फत करून देण्याची व्यवस्था होऊं शकते.

मृत्युपत्रान्वयें अथवा ट्रस्ट करून देऊं केलेल्या इस्टेटीची व्यवस्था लावणें, पहाणें, देखरेख करणें; अशा इस्टेटीबाबत येणें होणारें

उत्पन्न वसूल करणें; मृत्युपत्र अथवा ट्रस्टअन्वयें देणें होत असलेल्या रकमांचा बटवडा करणें; वगैरे कामें या शाखेमार्फत होतात. मृत्युपत्र चालविणारे (एक्झीक्युटर), मृत्युपत्रान्वयें विश्वस्त (ट्रस्टी), अज्ञानास मिळणाऱ्या देणगीबाबत ट्रस्टी, डिबेंचर-होल्डर्सचे ट्रस्टी, सार्वजनिक धर्मादाय अथवा इतर ट्रस्टचे विश्वस्त म्हणून काम करण्याचें बँक पत्करते. वाटल्यास मृत्युपत्र अथवा ट्रस्ट करणाऱ्यांनीं आपल्या नातेवाइकांतून अथवा स्नेह्यांतून आणखी कोणाला बँकेच्या जोडीला सहविश्वस्त म्हणून नेमतां येतें. मृत्युपत्र करून त्याअन्वयें बँकेस मृत्युपत्र चालविणारे म्हणून नेमूं इच्छिणारांनीं मृत्युपत्राचा मसुदा बँकेकडे पाठविल्यास बँक तो विनामूल्य तपासून देते. या सर्व कामगिरीबद्दल अर्थात् बँक कांहीं कमिशन घेणार परंतु साधारणतः तें ½ ते २ टक्क्यांपेक्षां अथवा किमान १००ते२०० रुपयांपेक्षां जास्त असत नाहीं. बँक ही स्वतंत्र व निर्हेतुक सरकारदरबारीं नोंदलेली संस्था असल्यानें सरळ, निःपक्षपाती व एकतंत्री कारभार अथवा व्यवस्था लाभूं शकते.

सहकारी (को-ऑपरेटिव्ह) बँका.

आर्थिक व्यवसायक्षेत्रांत गुंतलेल्या समाजाचे वर्ग करावयाचे झाल्यास ते व्यापार-उद्योगधंद्याचे क्षेत्रांत वावरणाऱ्यांचा एक व शेतकीच्या व्यवसायांत गुंतलेल्यांचा दुसरा असे पडतात. यांपैकीं पहिल्या वर्गाला समाईक भांडवलाच्या बँका व एक्सचेंज बँका यांचेकडून पैशाचा पुरवठा होतो, व दुसऱ्या वर्गाला खाजगी सावकार (मनीलेंडर्स) आणि सहकारी तत्त्वावर उभारण्यांत आलेल्या आधुनिक पद्धतीनें सावकारी करणाऱ्या संस्था यांचेमार्फत पैशांचा पुरवठा होतो.

शेतकीव्यवसायांतील लांब मुदतीच्या कर्जाची आवश्यकता, अनिश्चित उत्पन्न व इतरही अनेक अडचणींमुळें बँकिंगच्या दृष्टीनें असमाधानकारक परिस्थिति असल्यानें समाईक भांडवलाच्या बँकांना प्रत्यक्षपणें या क्षेत्रांत पैसा पेरतां येत नाहीं. ही परिस्थिति अनेक कारणांमुळें आहे. जमिनीचे लहान लहान तुकडे, निसर्गांतील फेर-बदलांमुळें उत्पन्नाबाबत येणारा अनिश्चितपणा, कमी उत्पन्न, पडत्या बाजारभावामुळें मालाच्या मोबदल्यांत येणारा कमी पैसा, मालाची विक्री करण्याबाबत शेतकऱ्याला किफायतशीर होईल अशा बाजार-पेठेची उणीव, तारण या दृष्टीनें जमिनीची अनुपयुक्तता, शेतकींतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य तऱ्हेनें मिळकत करतां येणाऱ्या साधनांचा अभाव, शेतकऱ्याकडून वसूली करण्याबाबत असणाऱ्या कायद्याचे कडक निर्बंध, लांब मुदतीपावेतों ऋणकोकडे मुद्दल रक्कम पडूं देण्याची आवश्यकता, व सर्वसाधारण अज्ञान हीं तीं कारणें होत. यामुळें या दुसऱ्या वर्गाचे हातीं या क्षेत्रांतील पैशाचीं सूत्रें आहेत.

सावकार (मनीलेंडर्स) या वर्गांत अनेक लोकांचा समावेश होतो. धंदेवाईक सावकार, पठाण, जमीनदार, मोठाले शेतकरी, मारवाडी, व्यापारी, कमिशन एजंटस्, दलाल, सरकारचे सेवानिवृत्त नोकर (पेन्शनर्स), वकील, भिक्षुकवर्ग, सधन विधवा वगैरे सावकारी करतात. परंतु या सर्वांचा मूलभूत उद्देश शेतकीच्या व्यवसायाला केवळ पैसा पुरविणें इतकाच नसतो. मुलतानी, चेट्टिअर्स अगर गुजराथी श्रॉफ– ज्यांना प्रायव्हेट बँकर्स असें म्हणतात– यांची सावकारी आणि तिचें धोरण निराळ्या स्वरूपाचें असतें.

बँकिंग चौकशी कमिटीच्या अंदाजाप्रमाणें हिंदुस्थानांतील शेत-करीवर्गाचें देणें ९०० कोटि रुपये असून त्यांपैकीं ४०० कोटि

रुपये हे कमी मुदतीचें कर्ज आहे. या ४०० कोटींपैकीं २० कोटि रुपये सहकारी पतपेढ्यांनीं व सुमारें एक कोटि रुपये सरकारनें पुरविलेले असे आहेत. या आंकडयांवरून हें दिसून येईल कीं, शेतकीव्यवसायांत गुंतलेले लोक हे आपल्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीनें सावकारवर्गावरच अवलंबून आहेत, आणि सावकारवर्गाची या वर्गाला किती महत्त्वाची मदत झालेली आहे याचीही कल्पना येईल. तथापि केवळ गरजा भागविण्याकरितां ऋणकोला कर्ज देणें, व अशा तऱ्हेच्या मदतीबद्दल योग्य मेहेनतान्याची अथवा मोबदल्याची अपेक्षा करणें, एवढेंच धोरण या लोकांनीं ठेवलें नसल्यानें त्यांच्या महत्त्वाच्या व फार मोठ्या मदतीबद्दल लोकांना कृतज्ञता न वाटतां उलट सावकारवर्गाचे विरुद्धच लोकमत बनलें आहे. जबर व्याजाचा दर, हिशेबाची रांगडी पद्धत, ऋणकोची मालमत्ता अपहार करण्याची लालसा, या दुर्गुणांनीं हा धंदा कलंकित झाल्यानें अशा तऱ्हेचें लोकमत बनलें गेलें आहे. या प्रकारची सावकारी (शायलॉकीयन) वृत्ति हिंदुस्थानांतच आहे असें नसून पाश्चात्य राष्ट्रांत अथवा जगांतील कोठल्याही भागांत असल्याचें दिसून येतें.

अशा तऱ्हेनें गांजलेल्या परिस्थितींत आलेल्या निकृष्टावस्थेंतील लोकांनीं एकमेकांच्या सहकार्यानें पैशाची गरज पुरविणारी अशी एक सांघिक संस्था निर्माण केली, ती सहकारी पतपेढी होय. या विचारसरणीचा व पद्धतीचा उगम पाश्चात्य राष्ट्रांत झाला व तिचे पुरस्कर्ते रफीसन व शूल हे होत. परस्परसाहाय्य करण्याच्या उद्देशानें एकत्रित होणाऱ्या लोकांच्या पतीवर पैसा उभारून त्यामार्फत त्यांच्यांतील गरजू लोकांच्या नडी भागविण्याकरितां पैशाचा पुरवठा करणाऱ्या संस्था म्हणून सहकारी पतपेढया स्थापण्यांत आल्या. बँकिंगच्या सर्व प्रकारचे व्यवसाय या पेढया करतातच असें नाहीं;

तथापि बँकिंगचा मूलभूत व्यवसाय जो लोकांकडून ठेवी ठेवून घेणें व लोकांना कर्जाऊ रकमा देणें, तो ह्या संस्था करीत असल्यानें यांना बँकिंगच्या संस्थांमध्यें स्थान प्राप्त होतें. सहकारी चळवळींतून प्रस्थापित होऊं लागलेल्या अशा या संस्थांवर सरकारी व कायदेशीर नियंत्रण असावें म्हणून सन १९०४, १९१२ व १९२५ सालीं या मंडळ्यांबाबत सरकारकडून कायदे करण्यांत आले व त्या कायद्यांच्या नियंत्रणान्वयें सहकारी पतपेढ्या व तिचे सभासद आपला कारभार हाकीत आहेत. अशा तऱ्हेनें खेड्यापाड्यांतून बँकिंगचे व्यवहार करणाऱ्या एका आधुनिक बँकर्सची वाढ या कारणानें झालेली आहे व बँकिंगच्या क्षेत्रांत बँकर्सचा म्हणून हा एक स्वतंत्र वर्गच 'सहकारी बँका' या नांवानें संबोधिला जातो.

खेडोपाडीं व निकृष्टावस्थेंतील लोकांकडून स्थानिक श्रीमान् अगर सावकारवर्गाला वगळून स्थापन करण्यांत आलेल्या या संस्थांजवळ ठेवींच्या रूपानें येणारा शिल्लक संचय असा कितीसा असणार व तो पुरेसा कसा होणार हा एक प्रश्न आणि निरनिराळ्या ठिकाणीं स्थापण्यांत आलेल्या या सहकारी पतपेढ्यांचें धोरण एकमेकांना मारक न होतां पूरक व्हावें म्हणून त्यांचें एकीकरण करण्याची आवश्यकता हा दुसरा प्रश्न असे हे दोन्ही प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीनें स्थापन करण्यांत आलेल्या ज्या सहकारी संस्था त्या डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स् या होत.

जिल्ह्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या धनिक व व्यापारीवर्गाकडून ठेवी मिळवून व भांडवलाचे रूपानें पैसा गोळा करून जमणाऱ्या निधींतून खेडोपाडीं असणाऱ्या सहकारी पतपेढ्यांना कर्जाऊ रक्कम देणाऱ्या अथवा खेड्यांतील पतपेढीमध्यें ठेवीदार म्हणून तेथील मानानें भली मोठी रक्कम पेढीमध्यें ठेव म्हणून ठेवणाऱ्या अशा ह्या

खेडेगांवची पतपेढी व जिल्हानिहाय शिल्लक संचय असलेला वर्ग यांचे दरम्यान दुवा म्हणून उभारण्यांत आलेल्या सहकारी संस्था होत.

याच विचारसरणीनें इलाखाशहरीं स्थापन करण्यांत आलेल्या मध्यवर्ती सहकारी इलाखा बँकेचा आणखी एक वर्ग या क्षेत्रांत निर्माण होतो. आपल्या इलाख्यांत मुंबई शहरीं दि बॉम्बे प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड म्हणून सहकारी क्षेत्रांतील पतपेढ्यांची व निरनिराळ्या डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स, अर्बन बँक्स, व इतर सहकारी पेढया या सर्वांची मध्यवर्ती बँक म्हणून स्थापन करण्यांत आलेली आहे. इलाखाशहरीं असणाऱ्या अत्यंत मोठया धनिक लोकांचा शिल्लक संचय ठेव म्हणून मिळवून त्यापैकीं कांहीं भाग, डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल बँक्स अथवा ज्या ठिकाणीं अशा डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल बँक्स स्थापन झालेल्या नसतील त्या ठिकाणीं आपल्या स्वतःच्या शाखांमार्फत, त्या त्या जिल्ह्यांतील सहकारी पतपेढ्यांना कर्जाऊ देण्याचा व्यवसाय ही मध्यवर्ती बँक करिते. अशा तऱ्हेनें मुंबईसारख्या इलाख्याच्या राजधानींतील पैसा वर दर्शविलेल्या निरनिराळ्या दालनांतून शेवटलें दालन म्हणजे खेडोपाडीं स्थापलेली सहकारी पतपेढी हिचे मार्फत खेड्यापाड्यांतून आर्थिक व्यवसायक्षेत्रांत गुंतलेल्या व विशेषतः शेतकीशीं संलग्न अशा व्यवसायांत गुंतलेल्या वर्गाला आपआपल्या व्यवसायाच्या गरजा भागविण्याचे कामीं पुरविला जातो.

हिंदुस्थानांत आजमितीस ९४४३२ सहकारी शेतकी पतपेढया असून, सुमारें १२१६६ बिगर शेती सहकारी पतपेढ्या आहेत. ६१५ सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स असून इलाखानिहाय मध्यवर्ती सहकारी बँका ११ आहेत. यांपैकीं दोन संस्थानांत आहेत. शेतकी

पतपेढ्यांमधील सभासदांची संख्या सुमारें ४५,००,००० आहे. एका कुटुंबांत पांच माणसें धरल्यास खेडोपाडीं असणाऱ्या सुमारें सवादोन कोटि लोकांच्या गरजा सहकारी चळवळीनें भागविल्या आहेत. १९१० सालीं सहकारी चळवळींतील खेळतें भांडवल सुमारें रु. ६८,००,००० होतें तें आज १०० कोटींवर गेलें आहे. शेअर भांडवल, रिझर्व्ह फंड व लोकांच्या ठेवी या सर्वांमिळून होणारा निधि सुमारें ४० कोटि रुपये आहे.

सहकारी शेतकी पतपेढ्या, अर्बन व डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल बँका आणि बिगरशेतकी पतपेढया या सर्व संस्था समाईक भांडवलाच्या कंपन्यांप्रमाणेंच संघटित संस्था असून, कंपनी कायद्यान्वयें कंपनी रजिस्ट्रारकडे नोंदविण्याऐवजीं त्या सहकारी कायद्यान्वयें रजिस्ट्रार, को-ऑपरेटिंङ्ग सोसायटीज, यांचेकडे नोंदविलेल्या असतात. त्यांचीही लेखी घटना (उद्देश आणि नियम [बायलॉज]) असते व त्या अनुरोधानें आणि आधारेंच त्यांचा कारभार चालतो. शेतकी पतपेढयां-खेरीज बाकी सर्व प्रकारच्या सहकारी पेढया, भागांचें भांडवल (शेअर कॅपिटल) उभारतात. खेडोपाडीं असणाऱ्या शेतकी पतपेढ्यांच्या सभासदांची जबाबदारी अमर्यादित (अनलिमिटेड लायबिलिटी) असते आणि दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या सहकारी पेढयांचे सभासदांची जबाबदारी मर्यादित (लिमिटेड लायबिलिटी) असते. कंपनीमध्यें ज्याप्रमाणें शेअरहोल्डर्स व डायरेक्टर्स असतात त्याचप्रमाणें सहकारी पेढयांमध्येंही शेअरहोल्डर्स आणि डायरेक्टर्स असतात परंतु त्यांना अनुक्रमें सभासद व मॅनेजिंग कमिटीचे सभासद या नांवानें संबोधतात.

सहकारी पतपेढयांचें पुढें दिल्याप्रमाणें वर्गीकरण करण्यांत येतें :

(१) रीसोर्स सोसायट्या, (२) प्रोडयूसर्स, (३) कंझ्यूमर्स, (४) हौसिंग व (५) जनरल.

यांपैकीं नं. १ मध्यें शेतकी पतपेढ्या, अर्बन (शहरांतून असणाऱ्या) पतपेढ्या व बँका, सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स यांचा समावेश होतो. नं. २ चे वर्गामध्यें धंदे करणाऱ्या, उदाहरणार्थ प्रिंटिंग ॲण्ड पब्लिशिंग सोसायटी, सहकारी साबू तयार करणारी मंडळी, सहकारी डेअरी सोसायटी, सहकारी विणकर सोसायटी वगैरेंचा समावेश होतो. नं. ३ चे वर्गामध्यें सहकारी वस्तुभांडारें व मालाचा पुरवठा करणाऱ्या मंडळ्या यांचा समावेश होतो. नं. ४ चे वर्गामध्यें घरें बांधून देण्याकरितां स्थापण्यांत आलेल्या सहकारी सोसायट्या येतात व नं. ५ चे वर्गांत इतर, उदाहरणार्थ मुंबई प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिटयूट, तालुका डेव्हलप्मेंट असोसिएशन, सहकारी वाचनालय सोसायटी, सहकारी पाणीपुरवठा (इरिगेशन) सोसायटी वगैरे येतात.

नं. १ चे वर्गामध्यें येणाऱ्या शेतकी पतपेढ्यांमध्यें सभासदांना फक्त कर्जाऊ रक्कम देण्याचाच व्यवहार करणाऱ्या (क्रेडिट सोसायटीज) व सभासदांना खत पुरविणाऱ्या, धान्य पुरविणाऱ्या, सहकारी खरेदीविक्री करून देणाऱ्या, विमा उतरणाऱ्या, आउतें पुरविणाऱ्या, कुंपण घालून देणाऱ्या वगैरे प्रकारच्या प्रत्यक्ष पैशाऐवजीं इतर गरजा पुरविणाऱ्या (नॉन-क्रेडिट) सोसायट्याही असतात.

जिल्हानिहाय असणाऱ्या सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स, बॉंबे प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक आणि तिच्या शाखा व शहरांतून असणाऱ्या अर्बन बँक्स या समाईक भांडवलाच्या बँकांप्रमाणेंच सर्व प्रकारचे बँकिंगचे व्यवहार करतात. फक्त त्यांच्या सभासदांखेरीज इतरांशीं त्यांना व्यवहार करतां येत नाहीं.

दि बॉम्बे प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड.

मुंबई इलाख्यांतील सर्व सहकारी बँकांची व पतपेढ्यांची मध्यवर्ती अशी ही बँक मुंबई येथें ऑक्टोबर १९११ मध्यें स्थापन करण्यांत आली. हिचें पूर्ण वसूल झालेलें भांडवल (शेअर कॅपिटल) रु. १२,९९,८५० आहे. हिचें आरंभींचें नांव "बॉम्बे सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक" असें होतें परंतु पुढें जिल्हानिहाय सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स स्थापन होऊं लागल्यानें व हिचें कार्यक्षेत्र सर्व मुंबई इलाखा असल्यानें सन १९२३ मध्यें हिनें पूर्वींचें नांव बदलून वर दिल्याप्रमाणें हल्लीं धारण करीत असलेलें नांव स्वीकारिलें. गेल्या २८ वर्षांत बँकेची झपाट्यानें प्रगति होत गेली असून तिचें खेळतें भांडवल आजमितीस सव्वादोन कोटि रुपये आहे, व निरनिराळ्या ठिकाणीं मिळून इलाख्यामध्यें तिच्या तीस शाखा आहेत. या बँकेनें नऊ लाख रुपयांचीं डिबेंचर्स (कर्जरोखे) काढलीं असून त्यांना ट्रस्टी सिक्युरिटीज् म्हणून सरकारमान्यता आहे.

इलाखानिहाय स्थापन झालेल्या प्रॉव्हिन्शिअल को-ऑपरेटिव्ह बँकांना एकत्रित करणारी अशी सर्व हिंदुस्थानची एकच मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन होण्यानें ही चळवळ पूर्णत्वास जाणार आहे. अशा तऱ्हेची सर्व हिंदुस्थानची मध्यवर्ती अशी एक सहकारी बँक अद्याप स्थापन झालेली नाहीं परंतु सध्यां अखिल भारतीय इलाखा सहकारी बँकांचें मंडळ (ऑल इंडिया प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स ॲसोसिएशन) स्थापन झालेलें आहे.

लँड मॉर्गेज बँका.

शेतकरी काढीत असलेल्या कमी मुदतीच्या अथवा लांब मुदतीच्या कर्जाला द्यावयास त्याजपाशीं असणारें एकच एक तारण म्हणजे

जमीन होय. बँकिंगच्या दृष्टीनें हें तारण निरुपयोगी अथवा गौण समजण्यांत येत असल्यानें, तत्त्वतः शेतकऱ्याजवळ तारणच नाहीं असें प्रस्थापित होतें. ही परिस्थिति दूर करावयाची झाल्यास त्याजपाशीं असलेल्या वस्तूला म्हणजे जमिनीला व्यवहारमान्य अथवा सरकारमान्य तारणाचें स्वरूप देणें आवश्यक आहे. हल्लीं हिंदुस्थानांतील शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची संख्या लक्षांत घेतां, जी सुमारें ७५ टक्के आहे, शेतकीव्यवसायाला भांडवल पुरविण्याची आवश्यकता किती आहे याचें महत्त्व लक्षांत येईल. जमीनदार व कूळ यांचे परस्पर हक्कहितसंबंध, शेतकरीऋणविमोचन कायदे व त्यांअन्वयें शेतकऱ्यास मिळणारें संरक्षण वगैरे गोष्टींचा साध्या कमर्शियल बँकिंगच्या दृष्टीनें शेतकऱ्यास पैसा पुरविण्याचे प्रश्नावर अनिष्ट परिणाम होत असल्यानें देशांत उपलब्ध असलेल्या बँकांपासून शेतीला उपयोग होत नाहीं. इंग्लंड, अमेरिका वगैरे राष्ट्रांतही असाच अनुभव आहे कीं, शेतकीव्यवसायाला सर्वसाधारण बँकिंग संस्थांचा उपयोग होऊं शकत नाहीं आणि म्हणून शेतकीव्यवसायाला मदत करण्याकरितां विशिष्ट हेतूनें प्रेरित झालेल्या, विशिष्ट घटनेनुसार अस्तित्वांत येणाऱ्या, शेतकीस पैसा पुरविणें या मूलभूत उद्देशानें स्थापित होणाऱ्या, अशा स्वतंत्र बँकिंग संस्थांची आवश्यकता आहे असेंच सिद्ध झालें आहे.

शेतकऱ्यांच्या गरजा दोन प्रकारच्या असतात : चालू व्यवहाराकरितां लागणारा पैसा, व उत्पादनशक्ति वाढविण्याचे दृष्टीनें गुंतविण्यास हवा असलेला पैसा, ह्या त्या दोन गरजा होत. बीं-बियाणें विकत घेणें, खत विकत घेणें, शेतकीचीं आयुधें, बैल, विकत घेणें वगैरेंकरितां लागणारा पैसा कमी मुदतीनें मिळाला असतां चालतें व या कामाकरितां आजघटकेला सहकारी बँकांमार्फत शेतकऱ्यांची

गरज भागविली जात आहे. परंतु ताली घालणें, जमिनी ओढणें, बिगरलागवडींत असलेली जमीन लागवडीस आणणें, विहिरी खणणें, घरें बांधणें वगैरे प्रकारच्या गरजा भागविण्याचे कामीं गुंतवावा लागणारा पैसा लवकर परत येण्याचा संभव अगर शक्यता नसल्यानें सहकारी बँकांमार्फत पुरवठा होऊं शकत नाहीं आणि म्हणून या तऱ्हेचे खर्च करून जमिनीची सुधारणा करणें व त्यामार्फत धनोत्पादनाचें साधन वाढविणें या गोष्टी दुरापास्त झालेल्या आहेत.

शेती सुधारण्याबरोबर शेतकरी सुधारण्याचाही जो एक प्रश्न हिंदुस्थानांत आहे तो सोडविण्याचेंही काम अशा विशिष्ट बँकेलाच करावयाचें आहे. शेतकरी सुधारणें म्हणजे त्याच्यावरील अवजड कर्जाचा बोजा कमी करणें. त्याला आपलें कर्ज फेडून टाकण्याचे कामीं हवा असलेला पैसा पुरविणें आणि तो त्याचेकडून लांब मुदतीनें व त्याला देतां येईल अशा सवलतीच्या हप्त्यानें परत घेणें अशी व्यवस्था करावयास हवी आहे. वास्तविक जमिनींची सुधारणा करण्याचे कामीं देण्यांत येणारा पैसा या संस्थांच्या ध्येयाला धरून होणारा आहे. जुनीं कर्जें जर जमिनी सुधारण्याचे कामीं काढलेल्या पैशामुळें असतील तर एकवार तीं फेडण्यास मदत करण्याचे कामीं उपयोगांत आणलेला पैसा जमीन सुधारण्याचे कामीं उपयोगांत आणल्यासारखाच ठरवितां आला असता. परंतु आपल्या शेतकऱ्याच्या कर्जापैकीं बराचसा भाग फालतू प्रापंचिक खर्च, गैरशिस्त व्याज व अनागोंदी हिशोब या कारणांनीं झाला असल्यानें या कामीं करण्यांत येणारी मदत धनोत्पादक ठरत नाहीं. तथापि आज हा प्रश्न सोडविल्याखेरीज शेतकरी व पर्यायानें शेती, सुधारणें अशक्य झालें असल्यानें इतर सर्व उद्देशांबरोबर हाही उद्देश स्वीकारावा लागत आहे.

वरील सर्व कारणांकरितां लांब मुदतीनें व स्वल्प व्याजाच्या दरानें कर्ज देणें, परतफेडीचा हप्ता शेतकऱ्याचे उत्पादनशक्तीच्या मर्यादेंत राहील असा ठरविणें आणि शेतकऱ्याजवळ असलेल्या एकच एक प्रकारच्या तारणावर म्हणजे जमिनीवर कर्ज देण्याचे मूलभूत उद्देशानें स्थापन झालेली जी बँक तिला लँड मॉर्गेज बँक असें म्हणतात.

लँड मॉर्गेज बँकांचे पुढें दिल्याप्रमाणें प्रकार आहेत :— (१) कर्जाऊ रक्कम घेणारे (ऋणको) यांचीच केवळ बनलेली अशी संस्था हा एक प्रकार होय. ही संस्था सभासदांच्या मालकीच्या जमिनींची एकूण होणारी किंमत अजमावून त्या किंमतीच्या कांहीं प्रमाणांत, उदाहरणार्थ शेंकडा ५० टक्के, किंमतीचे डिबेंचर बॉंडस् (कर्जरोखे) काढून विकतात व त्या विक्रीपासून गोळा होणारा पैसा आपापसांमध्यें ज्याची त्याची जमीन व तिची किंमत यांचे प्रमाणांत कर्जाऊ म्हणून वांटून घेतात. हे कर्जरोखे (डिबेंचर बॉंडस्) बेअरर (ज्याच्याजवळ असतील त्याची मालकी प्रस्थापित करणारे) असतात व त्यांवर देऊं होणारें व्याज ते जो कोणी धारण करीत असेल त्याला मिळतें. या प्रकारच्या बँका जर्मनीमध्यें विशेष आहेत. (२) व्यापारी तत्त्वावर व धोरणानें फार मोठी गंगाजळी अगर अन्य तऱ्हेनें लांब मुदतीच्या ठेवी ज्यांचेजवळ आहेत अशा व्यक्ति अगर संस्था यांनीं चालविलेली लँड मॉर्गेज बँक हा दुसरा प्रकार होय. फ्रान्समधील **क्रेडिट फॉनशिअर** ही संस्था याचा नमुना होय. (३) तिसरा प्रकार सहकारी लँड मॉर्गेज बँकांचा. सहकारी तत्त्वावर व सहकारी कायद्यान्वयें या संस्था स्थापन केलेल्या असतात व त्यांमध्यें कर्ज घेणारे व कर्ज न घेणारे अशा दोन्ही प्रकारचे सभासद असतात.

कर्जाच्या परतफेडीची मुदत २० ते ७५ वर्षेपर्यंत देण्याचें प्रचलित आहे. फिनलंडमध्यें ३० वर्षांच्या मुदतीनें कर्ज देण्यांत येतें. चाईलमध्यें ३३ वर्षें, न्यूझिलंडमध्यें ३६ वर्षें, ऑस्ट्रेलिआ ४२ वर्षें, इटली व जपानमध्यें ५० वर्षें, जर्मनी ५३ वर्षें, ऑस्ट्रिया ५५ वर्षें, स्वित्झर्लंड ५७ वर्षें, डेन्मार्क ६० वर्षें, इंग्लंड ६० वर्षें, हंग्यारी ६३ वर्षें, आयर्लंड ६८ वर्षें व फ्रान्स ७५ वर्षें याप्रमाणें जास्तींत जास्त मुदतीनें त्या त्या देशांतून शेतकऱ्याला कर्ज दिलें जातें.

लांब मुदतीनें कर्जें द्यावयाचीं असल्यानें या बँकांनाही लांब मुदतीच्या ठेवीचे रूपानें अगर अटीवर रकमा मिळाल्या पाहिजेत. म्हणून साधारणतः या बँका आपला निधि डिबेंचर्स (कर्जरोखे) काढून त्यांमार्फत उभा करितात. परंतु इतक्या लांब मुदतीचीं डिबेंचर्सही सर्रास खपतील असें नाहीं व हा पैसा शेतीसारख्या आजमितीस किफायतशीर नसलेल्या व्यवसायांत गुंतला जाणार हें लोकांना माहित असल्यानें त्या पैशाच्या सुरक्षितपणाबद्दल व त्यावर मिळावयाच्या व्याजाबद्दल कोणातरी जबाबदार संस्थेनें हमी घेतल्याखेरीज या मार्गानें आवश्यक तो निधि जमणेंही दुरापास्त आहे. याकरितां देशाच्या सरकारनें या बँकांकडून काढण्यांत आलेल्या डिबेंचर्सच्या मुद्दल रकमेची व त्यावरील व्याजाची हमी घ्यावयाची अगर घेतलेली असते. याखेरीज सरकारला आणखीही निरनिराळ्या उपायांनीं शेतकऱ्यांच्या गरजा भागविण्याकरितां हवा असलेला निधि उभा केला जाण्याचे कामीं मदत करतां येते.

जमिनीचीं बँकेच्या नांवें केलेलीं गहाणखतें सरकारी कर्जरोख्यां-(प्रॉमिसरी नोटां) प्रमाणें तीं धारण करणारास व्याज मिळण्याचा हक्क ठेवून त्यांची खरेदीविक्री शेअरबाजारांत होऊं शकेल अशी

व्यवस्था करणें; जमिनीवरील कर्ज निवारण्याबाबतचा फंड म्हणून स्वल्प व्याजाच्या दरानें, ३०–४० वर्षें मुदतीनें परतफेड करण्याचे बोलीनें, सरकारनें कर्जरोखे काढावयाचे; शेतकऱ्यांच्या जमिनी लॅण्ड मॉर्गेज बँकेस तारण लावून घेऊन शेतकऱ्यांस त्यांच्या जमिनीच्या किमतीचे रोखे (बॉण्डस्) सरकारमान्यतेनें दिले जाण्याची व्यवस्था करणें, म्हणजे जरूर पडेल तेव्हां शेतकरी ते सावकाराकडे गहाण ठेवून त्यांवर कर्ज काढूं शकेल व आपली गरज परस्पर भागवूं शकेल; असे रोखे देशांतील मध्यवर्ती बँकेनें आपणांकडे गहाण ठेवून घेऊन त्यांवर पैसे देणें. या कामीं बँकेला करन्सी नोटा काढतां याव्या व त्याबाबत कायद्यान्वयें ऐवज म्हणून ठेवाव्या लागणाऱ्या सोन्याऐवजीं हे बॉंडस् ऐवज म्हणून ठेवून घेतां यावे; याप्रमाणें निर-निराळ्या मार्गांनीं जमिनीच्या कागदांना सरकारी रोख्यांप्रमाणेंच सरकारमान्यता व महत्त्व आणून दिल्यास ते विकत घेऊन त्यांत शिल्लक संचय गुंतवून ठेवण्यास समाज तयार होतो.

लॅंड मॉर्गेज बँका प्रारंभीं जर्मनीमध्यें स्थापन करण्यांत आल्या. सर्वांत पहिली अशी संस्था जर्मनीमध्यें सन १७७९ मध्यें स्थापन करण्यांत आली.

अमेरिकेंत १९१६ च्या फेडरल फार्म लोन ॲक्टान्वयें फेडरल लॅंड मॉर्गेज बँका स्थापन करण्यांत आल्या आहेत. या बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना २० ते ३० वर्षांच्या मुदतीनें जमिनीच्या ५० टक्के किंमतीपावेतों कर्ज देण्यांत येतें व परतफेडीचे हप्ते वार्षिक अगर सहामाही असतात.

इंग्लंडमध्यें ॲग्रिकल्चरल् मॉर्गेज कॉर्पोरेशन ही संस्था १९२९ मध्यें शेतकऱ्यांना लांब मुदतीनें कर्ज देण्याच्या उद्देशानें स्थापन करण्यांत आली. या संस्थेचें शेअर भांडवल ६,५०,००० पौंड

म्हणजे सुमारें रु. ८७,७५,००० आहे आणि तें मोठमोठाल्या समाईक भांडवलाच्या बँकांनीं दिलेलें आहे. सरकारनें ६,५०,००० पौंड गॅरंटी फंड दिला आहे. या संस्थेनें ८५,००,००० पौंडांचा (सुमारें रु. ११,४७,००,०००) डिबेंचर स्टॉक काढिला आहे. जमिनीच्या किंमतीच्या $\frac{2}{3}$ इतकें कर्ज देण्यांत येतें. कर्जाची मुदत जास्तींत जास्त ६० वर्षें पर्यंतची असते व परतफेडीचे हप्ते सहामाही असतात.

हिंदुस्थानांत पहिली लँड मॉर्गेज बँक म्हणजे दि झांग सहकारी लँड मॉर्गेज बँक ही होय व ती पंजाबांत सन १९२० मध्यें स्थापन करण्यांत आली. सध्या पंजाबमध्यें १२ सहकारी लँड मॉर्गेज बँका आहेत आणि त्यांना पंजाब प्रॉव्हिंशियल कोऑपरेटिव्ह बँकेकडून पैसा पुरविला जातो.

मध्यप्रांतांत १४ लहान अथवा प्राथमिक लँड मॉर्गेज बँका आहेत आणि त्यांना मध्यप्रांत व वऱ्हाड प्रॉव्हिंशियल को-ऑपरेटिव्ह बँकेकडून पैशाचा पुरवठा होतो. या बँकेनें चार लाख रुपयांचीं डिबेंचर्स काढिलीं असून त्यांची तेथील सरकारनें हमी घेतलेली आहे. लँड मॉर्गेज बँकांमार्फत तेथें ६,७०,२२७ रुपये कर्जाऊ दिलेले आहेत.

बंगाल, संयुक्तप्रांत, अजमेर-मारवार वगैरे प्रांतांतूनही अशा तऱ्हेच्या बँका स्थापन होत आहेत. परंतु अद्याप मोठीशी प्रगति झालेली नाहीं.

देशी संस्थानांपैकीं भावनगर संस्थानांत १९३३ मध्यें नमुनेदार योजना आंखण्यांत येऊन त्यामार्फत सावकारांच्या कर्जांतून संस्थानांतील सर्व शेतकऱ्यांना कर्जमुक्त करण्याचें योजिलें गेलें. शेतकऱ्याचें सावकाराला देणें असलेलें सर्व देणें दरबारनें देऊन टाकावयाचें व

शेतकऱ्याकडून स्वल्प हप्त्यानें या कामीं देण्यांत आलेली रक्कम वसूल करावयाची अशी ती योजना आहे. शेतकऱ्यांचें कर्ज ८६,३८,८७४ रुपये निघत होतें, पैकीं जवळजवळ निम्मे रुपयांचें कर्ज सिद्ध होऊन तें सुमारें एकवीस लाख रुपयांवर तोडण्यांत आलें.

बडोदें संस्थानांत १९३४ मध्यें सेंट्रल लँड मॉर्गेज बँक स्थापन करण्यांत आली. मध्यस्थ लहान (प्रायमरी) लँड मॉर्गेज बँकेविरहित शेतकऱ्याशींच प्रत्यक्ष ही बँक व्यवहार करते. बँकेनें रु. ३,००,००० चीं डिबेंचर्स काढिलीं असून दरबारनें त्यांची हमी घेतलेली आहे. रु. ३,७४,७१५ कर्जाऊ दिलेले आहेत.

म्हैसूर संस्थानांत १९२९ मध्यें सेंट्रल लँड मॉर्गेज बँक स्थापन करण्यांत आली. संस्थानांत हल्लीं २५ लहान लँड मॉर्गेज बँका आहेत. सेंट्रल बँकेनें ५,६०,६०० रुपयांचीं डिबेंचर्स काढिलीं असून दरबारनें त्यांची हमी घेतलेली आहे. सहा लक्ष रुपये कर्जाऊ देण्यांत आले आहेत.

मद्रास इलाख्यांत डिसेंबर १९२९ मध्यें दि मद्रास सेंट्रल लँड मॉर्गेज बँक स्थापन करण्यांत आली. तथापि या बँकेच्या स्थापनेपूर्वी १२ लहान लँड मॉर्गेज बँका स्थापन झालेल्या होत्या. सध्या मद्रास इलाख्यांत या मध्यवर्ती बँकेच्या कक्षेंत १०४ लहान (प्रायमरी) लँड मॉर्गेज बँका निरनिराळ्या तालुक्यांतून कार्य करीत आहेत. मद्रास सरकारनें या बँकेला सढळ हातानें मदत केली आहे. तिनें काढिलेल्या दोन कोटि रुपयांपर्यंतच्या डिबेंचर्सची हमी सरकारनें घेतली आहे. या बँकेनें तालुकानिहाय बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना १,४०,७९,८६० रुपये कर्जाऊ दिलेले आहेत.

मुंबई इलाख्यांत प्रयोगाखातर म्हणून १९२९ मध्यें तीन लँड मॉर्गेज बँका स्थापन करण्यांत आल्या. ह्या बँकांना मुंबई प्रॉव्हि-

शियल को-ऑपरेटिव्ह बँकेकडून पैशाचा पुरवठा होत असे. सध्या मुंबई इलाख्यांत निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून असलेल्या अशा १३ व्हान (प्रायमरी) लँड मॉर्गेज बँका आहेत व त्यांना एकत्रित करणारी त्यांची मध्यवर्ती अशी लँड मॉर्गेज बँक म्हणजे **दि बॉंबे प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह लँड मॉर्गेज बँक लिमिटेड**, ही होय. कै. सर लल्लूभाई सामळदास यांच्या प्रयत्नानें, प्रोत्साहनानें व अध्यक्षतेखालीं ही बँक मुंबई येथें ७ डिसेंबर १९३५ रोजीं स्थापन करण्यांत आली. हिचें अधिकृत भांडवल रु. १०,००,००० असून तें प्रत्येकीं रु. १०० चा एक अशा १०,००० शेअर्समध्यें विभागलेलें आहे. यापैकीं खपलेलें भांडवल रु. ६,१४,७०० असून वसूल झालेलें भांडवल रु. ३,९४,७०० आहे. याखेरीज बँकेनें ३$\frac{1}{4}$ टक्के व्याजाच्या दराचीं वीस लाख रुपये किंमतीचीं डिबेंचर्स काढिलीं असून त्यांपैकीं रु. १६,१६,००० चीं डिबेंचर्स खपलीं आहेत. सरकारनें या डिबेंचर्सची हमी घेतलेली असून डिबेंचर-होल्डर्सचे ट्रस्टी सरकारनें नेमलेले असतात व ते डिबेंचर-होल्डर्सचें हिताहित पाहतात. जिल्हानिहाय बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना या बँकेनें रु. १२,१६,००० कर्जाऊ दिलेले आहेत. ही बँक जिल्हा बँकेला ४$\frac{1}{2}$ टक्के व्याजानें कर्ज देते व जिल्हा बँक शेतकऱ्याला ६ टक्के व्याजानें कर्ज देते. कर्जाच्या परतफेडीची मुदत ५, १०, १५ अथवा २० वर्षांपर्यंतची असते.

वरील सर्व ठिकाणच्या बँकांकडून देण्यांत आलेलीं कर्जें बहुधा जास्तींत जास्त २० वर्षांच्या मुदतीचीं आहेत. ह्या सर्व बँका जुनी कर्जफेड, जमीनसुधारणा आणि जमीनखरेदी या कामीं उपयोगांत आणण्याकरितां कर्ज देतात. प्राधान्येंकरून जुनीं कर्जें निवारण करण्याचे कामींच सध्या या बँकांचा पैसा वापरला जात

आहे, व आणखींही काहीं दिवस तो याच कामीं वापरावा लागेल. परंतु शेतीची सुधारणा, उत्पादनशक्तीची वाढ, शेतींतून उत्पन्न होणाऱ्या मालाला भरपूर मोबदला मिळवून देणाऱ्या बाजारपेठांची सोय, गोडाऊन सोसायटयांची स्थापना, वगैरे स्वरूपाची मदत शेतकऱ्यास मिळवून देण्याचे कामीं कांहीं पैसा गुंतविला गेल्याखेरीज केवळ जुनीं कर्जें देऊन टाकण्याचे कामीं शेतकऱ्याला मदत करण्यानें तो सुखी होईल हें बरेंचसें काल्पनिक वाटतें. शेतीचा व्यवसाय किफायतशीर झाल्याखेरीज आणि नवीन कर्ज होण्याचीं कारणें नाहींशीं झाल्याखेरीज शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा नाहींसा होणें बरेंच दुरापास्त आहे.

लँड मॉर्गेज बँकिंगचा व्यवसाय बराच कठीण स्वरूपाचा असून अगदींच अपरिचित आहे. अशा बँकांचा चालकवर्ग विशेष अनुभवी, तज्ज्ञ व लायक लोकांचा असावा लागतो. तारण म्हणून घेण्यांत येणाऱ्या जमिनीची योग्य किंमत ठरविणें, मालकी हक्काची पूर्णपणें छाननी करणें, ऋणकोच्या पतीसंबंधीं बिनचुक अंदाज करणें, त्याच्या परतफेड करण्याच्या पात्रतेसंबंधीं योग्य अंदाज करणें आणि बँकेचा कारभार दक्षतेनें चालविणें या सर्वांवर लँड मॉर्गेज बँकिंगच्या चळवळीचें यश अवलंबून आहे. हिंदुस्थानांत या प्रकारच्या बँकांची अद्याप किती तरी वाढ व्हावयास हवी आहे. त्याकरितां अवश्यक असणारा चालकवर्ग व कामगारवर्ग शिकवून तयार करण्याचें कामींही सरकारनें व समाजानें लक्ष पुरवावयास हवें आहे.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया

कोणत्याही देशाच्या शासनसंस्थेला—सरकारला—देशांतील नाणेबाजाराचें व त्यांत मिळणाऱ्या अथवा फिरणाऱ्या वस्तूंचें इतर सर्व प्रकारच्या नियंत्रणांप्रमाणेंच नियंत्रण करणें आवश्यक असतें. त्याचप्रमाणें समाजाला व्यवहार कराण्याचे कामीं आवश्यक असणारें विनिमयाचें साधन -पैसा—वेळोवेळीं भरपूर पुरविणें व तो अवास्तव न होईल याची खबरदारी घेणें हींही कामें शासनसंस्थेचींच आहेत.

विनिमयाच्या ज्या ज्या उपलब्ध साधनांच्याद्वारें देणीं दिलीं अथवा फेडलीं जातात आणि वस्तूंच्या किंमती मोजल्या जातात त्या त्या विनिमयाच्या सर्व साधनांना पैसा अथवा नाणें असें म्हणतात. व्यवहारांत विनिमयाच्या सरकारमान्य वस्तूलाच केवळ पैसा अथवा नाणें असें आपण म्हणतों. उदाहरणार्थ रुपये, आणे, पै व नोटा. परंतु याच्या जोडीला देशांतील व्यापारी समाजानें मान्य केलेलीं विनिमयाचीं जीं साधनें उदा. हुंड्या व चेक्स् यांचाही समावेश वरील अर्थशास्त्रदृष्ट्या केलेल्या पैशाच्या अथवा नाण्यांच्या व्याख्येंत होतों.

सामाजिक हिताचे दृष्टीनें देशांतील बाजारभावांची सदैव स्थिरता राखणें आवश्यक असतें आणि तें ज्याप्रमाणें बाजारांतील निरनिराळ्या वस्तूंच्या मागणी आणि पुरवठ्याचे प्रमाणावर अवलंबून असतें त्याचप्रमाणें पैशाच्या अथवा नाण्याच्या मागणी आणि पुरवठ्याचे प्रमाणावरही अवलंबून असतें. मालाला येणारी मागणी उपलब्ध असलेल्या पैशाच्या संख्येवर अवलंबून असते. आपल्या खिशांत ज्या

मानानें व जेव्हां पैसे असतील त्या मानानें व तेव्हां आपण खरेदी करूं. कमी पैसे असल्यास कमी माल घेऊं व कमी माल घेतल्यास देशांत उत्पादान झालेल्या मालापैकीं बराच माल तसाच पडून राहील व त्यामुळें उत्पादन करणाऱ्या वर्गाचें नुकसान होईल व त्यांना उत्पादन करण्यास प्रोत्साहन राहाणार नाहीं. तसेंच खिशांत जास्त पैसे झाल्यास जास्त माल घेऊं व त्यामुळें असलेल्या मालापेक्षां जास्त मागणी झाल्यानें मालाच्या किंमती चढून गरीब वर्गाला त्रास पोचतो. वस्तूंना येणारी मागणी, मागणी करणाऱ्याच्या खिशांत असणाऱ्या साधनांवर अथवा पतीवर अवलंबून असते. म्हणून वस्तूंच्या किंमतींत अवास्तव चढउतार होऊं नये याकरितां मागणीचें जें साधन —पैसा—त्यावर नियंत्रण ठेवणें आवश्यक आहे व तें कार्य शासनसंस्थेनें करावयाचें असतें.

या पैशामध्यें वर दिलेल्या व्याख्येप्रमाणें सरकारमान्य व समाजमान्य अशा दोन्ही प्रकारच्या विनिमयाच्या साधनांचा समावेश आहे. त्याचे दोन भाग करण्यांत येतात व ते असे कीं (१) धात्वात्मक पैसा—रुपये, आणे, पै व (२) कागदी पैसा—नोटा, चेक्स्, हुंडया, पोस्टल ऑर्डर्स वगैरे.

पैशाचा भरपूर व हंगामशीर पुरवठा करणें, तो अवास्तव होऊं न देणें याबरोबरच देशांतील पैसा सुदृढ राखणें हेंही एक शासनसंस्थेचेंच कार्य आहे. खोटीं अथवा ज्यांची किंमत घटली आहे अशीं नाणीं अथवा असा पैसा बाजारांत फिरूं देण्यानें राष्ट्रीय व्यापाराची पायमल्ली होते व त्यांत राष्ट्रीय आपत्तीचें बीज रोवलें जातें.

पैशामध्यें समाविष्ट होणाऱ्या दोन प्रकारच्या नाण्यांपैकीं धात्वात्मक नाणीं व नोटा सरकारकडून पुरविल्या जातात आणि कागदी

नाणें–चेक्स् व हुंडया–व्यापारी वर्गाकडून पुरविलें जातें. पाश्चात्य देशांत नोटादेखील व्यापारी वर्गाकडून (बँकांकडून) पुरविल्या जातात. या दोन्ही ठिकाणांमार्फत निघणाऱ्या नाण्यांचा मिळून होणारा निधि राष्ट्रीय मागणीचें प्रमाण निश्चित करणारा असल्यामुळें या दोन्ही ठिकाणांवर नियंत्रण ठेवणें आवश्यक आहे. सरकारमार्फत निघणारें धात्वात्मक नाणें धातूंच्या सांठयावर अवलंबून असल्यानें त्याला वस्तुस्थितीनेंच पायबंद बसतो परंतु व्यापारी वर्गामार्फत निघणाऱ्या कागदी चलनाला तशी कांहीं आडकाठी नसल्यानें आणि त्याची प्रमाणाबाहेर वाढ झाल्यास त्याचा अनिष्ट परिणाम बाजारभावावर होणारा असल्यानें त्यावर विशेष नियंत्रण करणें आवश्यक असतें.

नाण्यांचा अथवा पैशाचा पुरवठा करणाऱ्या या निरनिराळ्या संस्थांना एकत्रित करून त्यांवर सामाजिक हिताच्या व स्थैर्याच्या दृष्टीनें नियंत्रण करण्याच्या उद्देशानें आधुनिक कालांत बहुतेक सर्व देशांतून एक मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्याची प्रथा पडलेली आहे. कांहीं देशांत आधींच स्थापन झालेल्या व कांहीं निमित्तानें महत्त्वास पोचलेल्या अशा बँकेला मध्यवर्ती बँकेचें स्वरूप देण्यांत आलें आहे तर कांहीं देशांत मुद्दाम म्हणून मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्यांत आली आहे. जगांतील बहुतेक सर्व प्रमुख राष्ट्रांतून त्या त्या राष्ट्राची अशी एक एक मध्यवर्ती बँक आहे व तिचे मार्फत देशांतील नाणेंबाजारावर व नाण्याचें नियंत्रण करण्यांत येतें.

यांपैकीं पहिल्या प्रकारच्या संस्थेचें उदाहरण म्हणून बँक ऑफ इंग्लंडचें नांव घेतां येईल. ही बँक इसवीसन १६९४ मध्यें प्रामुख्यानें त्या वेळच्या इंग्लिश राजांना—तिसरा वुईल्यम—कर्ज पुरविण्याच्या उद्देशानें स्थापन करण्यांत आली. परंतु वेळोवेळीं देण्यांत

आलेल्या सवलतीमुळें तिला मध्यवर्ती बँकेचें स्वरूप प्राप्त होत गेलें व तें पुढें १८४४ च्या बँक चार्टर कायद्यानें मान्य करण्यांत आलें. तेव्हांपासून ती आजतागायत धंदा करीत असून इंग्लंडची तर मध्यवर्ती बँक आहेच पण जगांतील नाणेंबाजाराचे लंडनशीं असलेल्या दळणवळणामुळें जवळ जवळ जगाची अथवा निदान प्रमुख व्यापारी राष्ट्रांची मध्यवर्ती बँक समजण्यांत येते.

दुसऱ्या प्रकारची संस्था—रिझर्व बँक ऑफ इंडिया

ब्रह्मदेशासहित सर्व हिंदुस्थानची मध्यवर्ती बँक म्हणून ही बँक हिंदुस्थान सरकारच्या १९३४ च्या रिझर्व बँक ऑफ इंडिया ॲक्टान्वयें १ एप्रिल १९३५ रोजीं स्थापन करण्यांत आली. हिंदुस्थान सरकारची व हिंदुस्थानांतील सर्व बँकांची बँक म्हणून हिचा दर्जा आहे. एवढ्या मोठ्या दर्जाचा तिनें गैरफायदा घेऊं नये म्हणून तिच्यावर कायद्यानें नियंत्रणें घालण्यांत आलीं आहेत व त्यांपैकीं एक नियंत्रण असें कीं, तिनें नफेबाजीचें व्यापारी धोरण ठेवतां कामा नये अथवा देशांतील इतर बँकांशीं चढाओढ करतां कामा नये. याकरितां असें ठरविण्यांत आलें आहे कीं या बँकेनें बिनव्याजी ठेवी घ्यावयाच्या. कर्ज घ्यावयाचें झाल्यास तें शिडयुल्ड (जोडलेल्या) बँकेकडून अगर परदेशांतील एखाद्या मध्यवर्ती बँकेकडूनच घेतलें पाहिजे व तें बँकेच्या शेअर भांडवलाचे रकमेपेक्षां केव्हांही जास्त असतां कामा नये. तसेंच बँकेला आपल्या भागीदारांस ५ टक्यांपेक्षां जास्त नफा वांटतां येणार नाहीं. गेल्या चार वर्षांत बँकेनें $3\frac{1}{2}$ टक्यांच्या दरानें डिव्हिडंड (नफा) दिलें आहे.

मध्यवर्ती बँक सरकारी असावी कारण प्रामुख्यानें देशांतील नाणेबाजाराबाबतचीं सरकारचीं कर्तव्यें ती पार पाडीत असते

अशी एक विचारसरणी आहे. तर त्याच्या उलट देशांतील आर्थिक व्यवसायांशीं निकटवर्ती संबंध असणाऱ्या साधनांचा विनिमय करणाऱ्या या संस्थेवर लोकपक्षीय सरकारांतील निरनिराळ्या राजकीय पक्षाचें वर्चस्व पडूं नये म्हणून कोणत्याही राजकीय पक्षाचे वर्चस्वापासून मध्यवर्ती बँक अलिप्त ठेवण्यांत यावी अशी दुसरी विचारसरणी आहे. बँक ही स्वतंत्र संस्था करण्यानें सरकारची लुडबुड अथवा वर्चस्व मर्यादित राहून बँकेनें परिस्थित्यनुरूप आंखलेल्या धोरणामुजब तिला वागतां येईल. जगांतील बहुतेक राष्ट्रांतून मध्यवर्ती बँका स्वतंत्र संस्था असून त्या शेअरहोल्डरांच्याच बनविलेल्या आहेत. यालाच अनुसरून ही बँक समाईक भांडवलाच्या बँकांप्रमाणेंच शेअरहोल्डरांची बनलेली अशी एक संस्था असून कंपनी कायद्याऐवजीं स्वतंत्र कायद्यान्वयें ती अस्तित्वांत आली आहे व कार्य करीत आहे. हिचें भांडवल रुपये पांच कोटि असून तें प्रत्येकीं १०० रु. चा एक अशा शेअरांत विभागलेलें आहे व ते शेअर्स पूर्ण भरपाई झालेले आहेत.

हिंदुस्थानचा रहिवासी, हिंदी संस्थानांतील रहिवासी, युनायटेड किंग्डममध्यें कायम राहणारा परंतु शेअर घेतेवेळीं हिंदुस्थानांत राहात असलेला असा ब्रिटिश प्रजाजन, यांनाच फक्त या बँकेचे शेअर्स द्यावयाचे असें ठरविण्यांत आलें आहे. यांखेरीज़ कंपनी कायद्यान्वयें नोंदण्यांत आलेल्या कंपन्या, सहकारी पतपेढी कायद्यान्वयें नोंदण्यांत आलेल्या सहकारी संस्था, शिडयुल्ड बँका, कॉर्पोरेशन्स, ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यान्वयें नोंदलेली कंपनी, यांनाही शेअर्स घेतां येतात.

बँकेचे शेअर्स प्रांतानिहाय रहिवाशांकरितां राखून ठेवण्यांत आले असून ते पुढें दिल्याप्रमाणें आहेतः—

मुंबई रजिस्टरला एक कोटि चाळीस लक्ष रुपयांचे.
कलकत्ता ,, ,, ,, ,, ,, ,,
दिल्ली ,, ,, ,, पंधरा ,, ,,
मद्रास ,, फक्त सत्तर लक्ष रुपयांचे.
रंगून ,, ,, तीस लक्ष रुपयांचे.

वरील सर्व शहरीं शेअरहोल्डरांचीं स्वतंत्र रजिस्टरें ठेवण्यांत आलीं असून त्या त्या प्रांतांतील रहिवासी शेअरहोल्डरांचीं नांवें त्यांत नोंदलेलीं आहेत.

बँकेचें कारभारी मंडळ एकूण १६ सभासदांचें बनविण्यांत आलें असून त्याची घटना पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. त्यास सेंट्रल बोर्ड असें म्हणतात.

१ गव्हर्नर (बँकेच्या मुख्याधिकाऱ्यास गव्हर्नर हा हुद्दा देण्यांत आला आहे).
२ डेप्युटी गव्हर्नर्स दोन.
वरील तीन सभासद पगारी नोकर असून ते बँकेचें पूर्ण वेळ काम पहातात.
४ डायरेक्टर्स, गव्हर्नर-जनरल-इन-कौन्सिलनें नेमलेले.
८ डायरेक्टर्स, प्रांतानिहाय शेअरहोल्डरांनीं आपणांमधून निवडलेले. यांत मुंबई, कलकत्ता व दिल्ली प्रांतांनीं प्रत्येकीं दोन व मद्रास आणि रंगून प्रांतांनीं प्रत्येकीं एक असे निवडावयाचे.
१ डायरेक्टर, गव्हर्नर-जनरल-इन-कौन्सिलनें नेमलेला सरकारी अधिकारी.

प्रत्येक प्रांतातर्फे असलेले सेंट्रल बोर्डावरील डायरेक्टर्स प्रांतानिहाय असणाऱ्या लोकलबोर्डांनीं निवडावयाचे असतात. लोकल-

बोर्डाचे सभासद त्या त्या प्रांतानिहाय असणाऱ्या शेअर रजिस्टरान्वयें नोंदलेल्या शेअरहोल्डरांनीं निवडलेले असतात. लोकलबोर्डस् पांच निवडून दिलेल्या सभासदांचीं बनविण्यांत आलीं असून तीनापेक्षां जास्त नाहीं इतके सेंट्रल बोर्डानें त्या त्या ठिकाणच्या शेअरहोल्डरांतून नॉमिनेट केलेल्या अशा एकूण जास्तींत जास्त आठ सभासदांचीं असतात. वरील पांच प्रांतांचीं प्रत्येकीं एक याप्रमाणें एकूण पांच लोकलबोर्डस् आहेत. लोकलबोर्डावर सेंट्रल बोर्डानें नॉमिनेट करावयाचे सभासद विशेषेंकरून शेतकी व सहकारी संस्था यांचें प्रतिनिधित्व राखिलें जाईल अशा धोरणानें नेमावयाचे असतात. डायरेक्टर होऊं इच्छिणाऱ्यास कमींत कमी रुपये ५००० किंमतीचे शेअर्स स्वतःचे नांवावर धारण करावयास हवे अशी अट आहे.

देशांतील मध्यवर्ती बँकेच्या कामगिरीपैकीं एक फार महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे चलनी नोटा काढणें व त्यामार्फत राष्ट्रीय गरजा भागविण्यास हवा असलेला निधि पुरविणें. जगांतील सर्व मध्यवर्ती बँका त्या त्या राष्ट्रांत फिरणाऱ्या नोटा काढतात. त्याचप्रमाणें याही बँकेला हिंदुस्थान सरकारनें आपला नोटा काढण्याचा अधिकार सुपूर्त केला आहे. रिझर्व बँकेच्या रु. ५, १०, ५०, १००, ५००, १००० व १०००० च्या नोटा सर्व हिंदुस्थानांत सरकारमान्य नाणें म्हणून समजलें जाण्याची सरकारी घोषणा करण्यांत आली आहे. या नोटा हिंदुस्थानच्या उत्पन्नाचे तारणावर व गव्हर्नर-जनरल-इन-कौन्सिलचे हमीवर देशांत चलन म्हणून दिल्या घेतल्या जात आहेत. इंडियन स्टँप ॲक्टान्वयें द्यावी लागणारी ड्यूटी (कर) या नोटांपुरती माफ करण्यांत आली आहे. हिंदुस्थानांत यापुढें या बँकेखेरीज इतर कोणालाही चलनी नोटा काढण्याचा

अधिकार नाहीं व काढल्यास तो गुन्हा समजण्यांत येतो. गव्हर्नर-जनरल-इन-कौन्सिलही यापुढें चलनी नोटा काढणार नाहीं.

गेल्या दोन शतकांत व्यवहारामध्यें नाण्यांपेक्षां चलनी नोटा विशेष सोईस्कर वाटूं लागल्या असून त्यांचा प्रसार आपखुषीनें वाढत आहे. परंतु नोटांवर नियंत्रण ठेवलें नाहीं, नोटेचें रूपान्तर प्रत्यक्ष पैशांत करतां येण्याची पात्रता राखण्याकरितां आवश्यक असलेला सुवर्णनिधि जवळ ठेवला नाहीं व नोटांचा फैलाव होऊं दिला तर देशावर दुर्धर अथवा अनावस्था प्रसंग गुदरतो. याकरितां नोटा काढण्याचें कार्य चोखपणें चालावें व त्याची स्थिति काय आहे हें समाजाला स्पष्टपणें समजावें म्हणून सर्व मध्यवर्ती बँकांमध्यें नोटांची एक स्वतंत्र शाखा ठेवण्याची व त्या शाखेची परिस्थिति दर्शविणारा स्वतंत्र तक्ता प्रसिद्ध करण्याची प्रथा आहे. याला अनुसरून या बँकेनेंही दोन स्वतंत्र शाखा ठेवल्या आहेत व त्यांचीं नांवें अनुक्रमें 'इश्यु डिपार्टमेंट' व 'बँकिंग डिपार्टमेंट' अशीं आहेत. बँकेतर्फे दर आठवड्याला प्रसिद्ध करण्यांत येणाऱ्या बँकेची परिस्थिति-दर्शक तक्त्यामध्यें पहिल्या भागांत इश्यु डिपार्टमेंटसंबंधीं विगत व दुसऱ्या भागांत बँकिंग डिपार्टमेंटसंबंधीं विगत देण्यांत येते. अशा तऱ्हेचा तक्ता प्रसिद्ध करण्याची कायद्यानें बँकेवर सक्ति आहे.

इश्यु डिपार्टमेंट :— या शाखेचें काम फक्त नोटा काढावयाच्या व त्या बँकिंग डिपार्टमेंटला ऐवज घेऊन द्यावयाच्या. काढलेल्या नोटांना तारण म्हणून सोन्याचीं नाणीं व लगडी, स्टर्लिंग सिक्युरिटिज् (ब्रिटिश सरकारचे पौंडांमध्यें देऊं केलेले कर्जरोखे) चांदीचीं नाणीं व रुपये, रुपी सिक्युरिटिज् (हिंदुस्थान सरकारचे रुपयांमध्यें देऊं केलेले कर्जरोखे) याप्रमाणें ऐवज या शाखेनें ठेवला

पाहिजे. या एकूण जिंदगीपैकीं चाळीस टक्क्यांपेक्षां कमी नाहीं इतका ऐवज सोन्याचीं नाणीं, लगडी (बुलियन) व स्टर्लिंग सिक्युरिटिज् मिळून असेल. तथापि त्यांत कमींत कमीं ४० कोटि रुपयांचें सोनें (नाणीं व लगड) असलेंच पाहिजे. स्टर्लिंग सिक्युरिटिज्मध्यें (१) बँक ऑफ इंग्लंडमध्यें या बँकेच्या खात्याला असणारी पौंडांतील शिल्लक, (२) ९० दिवसांपेक्षां जास्त नाहीं अशा मुदतीच्या दोन ऐपतदार लोकांच्या सह्या असलेल्या व युनायटेड किंगडम्मध्यें पौंडांत पटावयाच्या असलेल्या अशा हुंडया आणि (३) पांच वर्षांत देऊं होणारे व पौंडांत मिळणारे ब्रिटिश सरकारचे कर्जरोखे, यांचा समावेश होतो. रुपी सिक्युरिटीज् २५ टक्के अथवा ५० कोटि रुपयांपेक्षां जास्त असतां कामा नये. विशिष्ट परिस्थितींत मात्र सरकारची आगाऊ परवानगी घेऊन जास्तींत जास्त ६ टक्क्यांपर्यंत स्पेशल टॅक्स (कर) देण्याचें कबूल करून तीस दिवसांच्या मुदतीपुरता चाळीस टक्क्यांपेक्षां कमी ऐवज ठेवतां येईल अशी सवलत ठेवण्यांत आली आहे. या शाखेंतील जिंदगीवर फक्त हिंदुस्थान सरकारनें यापूर्वी काढलेल्या नोटा व बँकेनें काढलेल्या नोटा मिळून होणाऱ्या रकमेचाच बोजा असेल. बँकेच्या इतर देण्याचा बोजा या शाखेवर असणार नाहीं. नोटांच्या एकूण रकमेच्या बोजाला ऐवज म्हणून ठेवण्यांत यावयाच्या वर निदर्शित केलेल्या एकूण जिंदगीचा निधि, नोटांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या बोजाचे रकमेपेक्षां कमी असतां कामा नये. तसेंच गोल्ड कॉईन व बुलियन मिळून असणाऱ्या संचयापैकीं $\frac{17}{20}$ पेक्षां कमी नाहीं इतका संचय हिंदुस्थानांत बँकेजवळ ठेवण्यांत आला पाहिजे.

हिंदुस्थानांत सोन्याचीं नाणीं लीगल टेंडर (सरकारमान्य चलन) नसल्यानें तीं सोनें म्हणून पत्करलीं जातात व त्याच्या मोबदल्याचें

प्रमाण रुपयास ८.४७५१२ ग्रेन्स शुद्ध सोनें या भावानें ठरविण्यांत आलें आहे. रुपये त्याच्या दर्शनी किंमतीनें मोजले जातात व सिक्युरिटीज् त्या त्या वेळीं असणाऱ्या बाजारभावानें मोजण्यांत येतात.

एखाद्या ऋणकोनें आपल्या देण्यापोटीं सावकाराला जें नाणें अथवा चलन दिलें असतां सावकारानें तें पत्करलेंच पाहिजे असें सरकारनें ठरविलेलें असतें त्या नाण्याला अथवा चलनाला "लीगल टेंडर" असें म्हणतात. हिंदुस्थानांत सरकारच्या व बँकेच्या नोटा आणि चांदीचे रुपये व नाणीं लीगल टेंडर आहेत. लीगल टेंडरचें अमर्यादित व मर्यादित लीगल टेंडर असे दोन पोटभेद आहेत. अमर्यादित म्हणजे सर्व देणें त्या चलनांत दिलें असतां सावकारानें घेतलेंच पाहिजे असें ठरविलेलें असणें आणि मर्यादित म्हणजे कांहीं रकमेपर्यंत त्या चलतांत वसूल स्वीकारण्यास फक्त सावकार बांधलेला असणें.

रुपयाचें कायदेशीर वजन १८० ग्रेन (ट्रायवेट) असून त्यांत १६५ ग्रेन शुद्ध चांदी व १५ ग्रेन अलॉय (मिसळ) असावयास पाहिजे असें ठरविण्यांत आलें आहे. इतर चांदीचीं नाणीं हिस्सेराशीनें वजनाचीं व शुद्ध चांदीचीं असलीं पाहिजेत. रुपाया आणि अधेली जोंपर्यंत वजनांत कायदेशीर प्रमाणाच्या खालीं शेकडा दोन टक्क्यांहून कमी वजनाचीं नाहींत व वापरल्यानें होणाऱ्या घसाऱ्याखेरीज अन्य तऱ्हेनें घासलेलीं अगर बिघडलेलीं नाहींत तोपर्यंत तीं अमर्यादित लीगल टेंडर आहेत. नोटा अमर्यादित लीगल टेंडर आहेत. पावल्या, चवल्या, आणेल्या व पैसे मात्र एक रुपायापर्यंत लीगल टेंडर आहेत. म्हणून त्यांस मर्यादित लीगल टेंडर असें म्हणावें लागेल.

बँकिंग डिपॉर्टमेंट:— या शाखेमार्फत सर्वसाधारण बँकिंगचीं कामें केलीं जातात व त्यांशिवाय सरकारचे बँकर आणि मध्यवर्ती बँक म्हणून असणारीं विशिष्ट कामेंही केलीं जातात.

या बँकेचीं मुख्य कामें पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत:—

१. रुपायाची आंतरराष्ट्रीय किंमत समतोल राखणें.

२. हिंदुस्थानांतील नाणेंबाजार ताब्यांत ठेवणें.

३. सरकारच्या कॅश शिलका संभाळणें व सरकारचे बँकर, ट्रेझरर, आणि एजंट म्हणून काम पहाणें.

४. देशांतील चलनाबाबत धोरण ठरविणें, नियंत्रण करणें व नाण्यांची व्यवस्था ठेवणें.

५. सरकारी रकमांची रवानगी सरकारचे ट्रेझरर म्हणून करणें.

६. राष्ट्रीय कर्जाची (पब्लिक डेट) व्यवस्था राखणें व सरकारला हवीं असणारीं नवीं कर्जें उभारणें.

७. लंडन बाजारांत मिळणारा पौंड विकत घेणें व विकत देणें. रुपायास एक शिलिंग ६ $\frac{३}{१६}$ पेन्स या भावापेक्षां जास्त नाहीं अशा भावानें पौंड विकत घेतला पाहिजे. तसेंच रुपायास १ शिलिंग ५$\frac{४९}{६४}$ पेन्स या भावापेक्षां कमी नाहीं अशा भावानें पौंड विकत दिला पाहिजे.

८. नोटांच्या बदला रुपये व रुपायांच्या बदला नोटा देणें.

९. खाजगी व्यक्ति, संस्था, कंपन्या, बँका, सरकार, संस्थानें व संस्थानिक यांजकडून ठेवी घेणें; मात्र त्यांवर व्याज देतां येणार नाहीं.

१०. नव्वद दिवसापेक्षां जास्त नाहीं अशा मुदतीच्या, दोन ऐपतदार गृहस्थ अगर संस्था यांच्या सह्यांच्या (पैकीं एक शिडयुल्ड

बँक पाहिजे), हिंदुस्थानांत काढलेल्या व पटावयाच्या असलेल्या, अशा हुंड्या कसर घेऊन पटाविणें अगर धारण करणें.

११. संस्थानें व प्रॉव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स यांना कायद्यांत नमूद करण्यांत आलेल्या शर्ती व तरतुदीअन्वयें व जिंदगीच्या तारणावर कर्ज देणें.

१२. प्रांतिक सरकारचें उत्पन्न स्वीकारणें, संभाळणें.

१३. सभासद बँकांकडून आपखुषीनें अगर कायद्यानें येणाऱ्या ठेवी स्वीकारणें; त्यांच्याजवळील हुंडया री-डिस्काऊंट करणें (फेरकसर घेऊन पटविणें); बँकेच्या पसंतीच्या तारणावर सभासद बँकांना कर्ज देणें; चेकचें क्लिअरिंग (हवाले पटविणें) व पैशाची ने-आण, अशा स्वरूपाची मदत सभासद बँकांना करणें.

१४. ट्रस्टी सिक्युरिटीज्, सोनें, कायद्यानें संमत असणाऱ्या अशा हुंडया, प्रॉमिसरी नोटा व मालाच्या मालकीबाबतचे कागदपत्र यांचे तारणावर ॲडव्हान्सेस (कर्ज) देणें. मात्र अशीं कर्जें अल्प मुदतीचीं व शिडयुल्ड बँकेमार्फत दिलेलीं असावयाचीं. प्रत्यक्ष मालाचे तारणावर मात्र बँक कर्ज देत नाहीं. ही बँक तिच्यावरील राष्ट्रीय स्वरूपाच्या जबाबदाऱ्या लक्षांत घेतां फारच अल्प मुदतीचीं कर्जें देऊं शकते. वस्तुतः कर्ज देणें हा तिचा मूलभूत उद्देश नसून तात्पुरती नड भागविणें हा तिचा प्रामुख्यानें उद्देश असतो.

शिडयुल्ड (जोडलेल्या) बँका—कमर्शियल क्रेडीटवर (व्यापारी चलनावर) नियंत्रण ठेवणें, नाणेबाजाराची स्थिरता राखण्याचे दृष्टीनें अवश्यक असल्यानें हें कार्य ज्या मध्यवर्ती बँकेकडे सोंपविण्यांत आलें आहे त्या मध्यवर्ती बँकेला देशांतील इतर सर्व बँकांशीं निकट

संबंध ठेवणें व शक्यतोंवर त्यांचे व्यवहारावर नियंत्रण करणें अवश्यक असतें. याकरितां कायद्यानें जरूर त्या तरतुदी करण्यांत येत असतात. मध्यवर्ती बँकेमार्फत मिळणाऱ्या क्लिअरिंगच्या व इतर अनेक मदतीमुळें देशांतील बहुतेक बँका आपखुषीनें या बँकेंत आपापलीं खातीं ठेवतात. नाणेंबाजारांत क्रेडीटची वाढ अथवा घट होणें बँकांच्या शिल्लक संचयावर अवलंबून असल्यानें अशा शिल्लक संचयाचा अंदाज मध्यवर्ती बँकेला करतां येणें अवश्यक असतें आणि तो देशांतील बँकांनीं कांहीं एका प्रमाणांत आपल्या रोख शिलका मध्यवर्ती बँकेंत ठेवल्याच पाहिजेत असें नियंत्रण घातल्यानें करतां येतो. या पद्धतीमुळें मध्यवर्ती बँकेला नाणेबाजार ताब्यांत ठेवतां येतो.

मध्यवर्ती बँकेशीं विशेष हितसंबंध जडवून आणलेले असण्यांत बँकांना अडीअडचणीचे प्रसंगीं व इतर वेळींही व्यवहार करण्याचे कामीं मदत होते म्हणून देशांतील बँकांची मध्यवर्ती बँकेशीं आपणांस जोडून घेण्याची प्रवृत्ति साहजिक होत असते. रिझर्व्ह बँक ऑफ् इंडिया कायद्याच्या कलम ४२ अन्वयें ज्या बँकेचें वसूल झालेलें भांडवल व गंगाजळी रुपये पांच लाख अगर त्यापेक्षां जास्त असेल अशा बँकेला शिडयुल्ड बँक म्हणून आपणांस रिझर्व्ह बँकेच्या दप्तरीं नोंदवून घेतां येते. शिडयुल्ड बँकेला आपल्या मागतांक्षणींच द्यावयाच्या असणाऱ्या देण्याचें (डिमांड लायबिलीटीज्) रकमेच्या शेंकडा ५ टक्के या प्रमाणांत व मुदतीच्या देण्याचे (टाईम लायबिलीटीज्) रकमेच्या शेंकडा २ टक्के या प्रमाणांत कमींत कमी रोख शिल्लक रिझर्व्ह बँकेंतील आपल्या खात्याला दररोज ठेवावी लागते. या तरतुदीमुळें देशांतील बॅंकिंग रिझर्व्हस् (बँकांचे शिल्लक संचय) मध्यवर्ती बँकेजवळ एकत्रित होतात. दर शुक्रवारीं शिडयुल्ड बँकेनें

रिझर्व्ह बँकेला आपल्या तात्रडतोब मागणीच्या व मुदतीच्या देण्याबाबत काय परिस्थिति आहे हें दाखविणारे तक्ते पाठवावयाचे असतात. वर निदर्शित केलेल्या प्रमाणापेक्षां कमी रोख शिल्लक असल्याचें आढळून आल्यास शिल्युल्ड बँकेला ३ ते ५ टक्क्यांपर्यंत पीनल इंटरेस्ट (दंडादाखल व्याज) द्यावें लागतें.

नवीन इंडियन कंपनी कायद्यान्वयें आतां सर्व बँकांना आपापल्या प्रांतांतील रजिस्ट्रार ऑफ कंपनीज्कडे कायद्यानें अवश्यक ठरविण्यांत आलेलीं माहितीपत्रकें वेळोवेळीं पुरवावीं लागतात. अशा पत्रकाची एक प्रत त्या अधिकाऱ्यांकडून रिझर्व्ह बँकेला पुरविण्यांत येते. यामुळें देशांतील सर्व बँकांच्या परिस्थितीचें निरीक्षण मध्यवर्ती बँकेला करतां येऊन आपलें धोरण ठरविण्याला सोईचें होतें. रिझर्व्ह बँकेकडून वेळोवेळीं प्रसिद्ध करण्यांत येणाऱ्या 'बँक रेट'मार्फत बँकेचें नाणेबाजरांतील नियंत्रणाबाबतचें धोरण दिग्दर्शित होत असतें.

ॲग्रीकल्चरल क्रेडीट डिपार्टमेंटः—१ एप्रील १९३५ रोजीं बँकेनें हें एक खातें उघडलें. अशा तऱ्हेचें खातें उघडून त्यामार्फत शेतकीशीं संलग्न असणाऱ्या अर्थशास्त्रीय, व्यापारविषयक आणि बँकिंगचे प्रश्नांचें निरीक्षण, अभ्यास आणि ऊहापोह करण्याबाबत कायद्यानें बँकेवर जबाबदारी टाकली आहे. म्हणून ॲग्रीकल्चरल क्रेडीटसंबंधीं सर्व साधकबाधक प्रश्नांचा अभ्यास करण्याकरितां निष्णात नोकरवर्ग ठेवून, अशा अभ्यासूंचें सहकार्य व सल्लामसलत सरकार आणि बँका यांना केव्हांही मिळूं शकेल अशी व्यवस्था बँकेनें केली आहे. तसेंच प्रॉव्हिंशियल को-ऑपरेटिव्ह बँक्स् व शेतकीला भांडवल अथवा कर्जाचे रूपानें पैसा पुरविणाऱ्या इतर

व्यक्ति अथवा संस्था यांचे व बँकेचे हितसंबंध आणि परस्पर कामगिरी यांचा मेळ घालण्याची कामगिरीहि या खात्यानें करावयाची आहे.

बँकेच्या शाखा मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास व रंगून या ठिकाणीं उघडण्यांत आल्या आहेत. लंडन शहरींही एक शाखा आहे.

बहुतेक राष्ट्रांतून बँकिंगची उभारणी एखाद्या पिरॅमिडसारखी आंखण्यांत आली आहे व त्याच धर्तीवर हिंदुस्थानांतही रचना करण्यांत आली आहे. पायांत हजारों गणती इंडिजीनस बँकर्स, (सावकार) त्यांवर समाईक भांडवलाच्या व सहकारी बँका आणि सर्वांत वर रिझर्व बँक अशी ही मांडणी आहे.

परिशिष्ट १

रिझर्व्ह बँकेनें खालीं दिल्याप्रमाणें नमुन्याचा ताळेबंद दर आठवडयास प्रसिद्ध करावयाचा असतो.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया
इश्यु डिपार्टमेंट

देणीं		जिंदगी	
बँकिंग डिपार्टमेंटजवळ		जवळ असलेलें सोनें—नाणीं व नगदी	
असलेल्या नोटा	रु....................	(अ) हिंदुस्थानांत	रु....................
प्रचारांत असलेल्या नोटा	रु....................	(ब) हिंदुस्थानाबाहेर	रु....................
एकूण काढलेल्या नोटा	रु....................	स्टर्लिंग सिक्युरिटीज्	रु....................
		वरील सर्वांची बेरीज	रु....................
		रुपये	रु....................
		रुपी सिक्युरिटीज्	रु....................
		बिल्स ऑफ एक्सचेंज व इतर व्यापारी क्रेडीटस्	रु....................
		वरील सर्वांची एकूण बेरीज	रु....................

बँकिंग डिपार्टमेंट

भांडवल (वसूल झालेलें)	रु...................	नोटा	रु...................
रिझर्व्ह (गंगाजळी)	रु...................	रुपये	रु...................
ठेवी:–	रु...................	चिल्लर नाणें	रु...................
सरकारच्या रु.........		कसर घेऊन पटविलेल्या हुंडया (बिल्स डिस्काऊंटेड)	रु. ....
बँकांच्या रु.........		(अ) देशांतील रु.........	
इतर रु.........		(ब) परदेशांतील रु	
बिल्स पेयेबल (हुंडया)	रु	(क) सरकारी ट्रेझरी बिल्स रु.........	
इतर देणीं	रु...................	परदेशांत असलेल्या रोख शिलका व थोडया मुदतीनें सरकारला दिलेलें कर्ज व अडव्हान्सेस	रु ....
		इतरांना दिलेलें कर्ज व अडव्हान्सेस	रु.............
		इन्व्हेस्टमेंटस्	रु.............
		इतर जिंदगी	रु.............
एकूण बेरीज	रु...................	एकूण बेरीज	रु.............

परिशिष्ट २

मुदतीच्या हुंडीला स्टॅम्प लावावा लागतो व तो किती किंमतीचा हें हुंडीची मुदत एक वर्षापेक्षां जास्त नसल्यास, हुंडीच्या रकमेवर अवलंबून असतें. एक वर्षापेक्षां जास्त मुदत असल्यास स्टॅम्प ॲक्टांतील नं. १५ प्रमाणें एकाद्या बाँडला लागणाऱ्या स्टॅम्पइतका स्टॅम्प लावावा लागतो.

हुंडीची रक्कम रु. २०० पर्यंत असल्यास तीन आणे किंमतीचा स्टॅम्प लागतो.

रु. २०० ते ४०० ला सहा आणे.
,, ४०० ते ६०० ला नऊ आणे.
,, १,००० ते १,२०० ला एक रुपाया दोन आणे.
,, १,२०० ते १,६०० ला दीड रुपाया.
,, १,६०० ते २,००० ला सवादोन रुपये.
,, २,५०० ते ५,००० ला साडेचार रुपये.
,, ५,००० ते ७,५०० ला सहा रुपये बारा आणे.
,, ७,५०० ते १०,००० ला नऊ रुपये
,, २५,००० ते ३०,००० ला सत्तावीस रुपये.

आणि तीस हजारांच्या पुढें प्रत्येक १०,००० ला अगर त्याच्या भागाला प्रत्येकीं नऊ रुपयेप्रमाणें.